

ΟΙ ΘΕΡΑΠΕΥΤΑΙ

ΥΠΟ

ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

«Θεραπευταί» ονομάζονται ἐν τῷ ἔργῳ «Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἢ περὶ ἱκετῶν» τοῦ Ἰουδαίου φιλοσόφου Φίλωνος Ἰουδαῖοι ἀσκηταί, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν ἰδιομόρφους κοινότητες εἰς διάφορα μέρη τῆς ρωμαϊκῆς οἰκουμένης, ἰδίᾳ ἐν Αἰγύπτῳ, εἰς ὅλους αὐτῆς τοὺς νομούς, καὶ μάλιστα περὶ τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἐξ οἰασθήποτε ἄλλης πηγῆς τῆς ἀρχαιότητος πληροφορία τις περὶ τῶν Ἰουδαίων τούτων ἀσκητῶν εἰς τοιαύτην ἔκτασιν καὶ ὑπὸ τοιαύτην ὀργάνωσιν, καθὼς καὶ λόγῳ ὁμοιότητος τούτων πρὸς τοὺς χριστιανούς ἀσκητὰς τῆς Αἰγύπτου τὸν τρίτον μ.Χ. αἰῶνα, ὑπὸ μὲν τῶν ἀρχικῶν χριστιανῶν λογίων καὶ συγγραφέων οἱ περιγραφόμενοι ὑπὸ τοῦ Φίλωνος ἐθεωρήθησαν ὡς οἱ ἀποτελέσαντες τὰς πρώτας χριστιανικὰς κοινότητας ἐν Αἰγύπτῳ, ὑπὸ πολλῶν δὲ νεωτέρων κριτικῶν ἡμφεσβητήθη καὶ αὕτῃ ἡ γνησιότης τοῦ σχετικοῦ ἔργου τοῦ Φίλωνος.

Πρῶτος ὁ Εὐσέβιος (Ἐκκλ. Ἰστ. Β', 17) θεωρεῖ τοὺς θεραπευτὰς τοῦ Φίλωνος ὡς τοὺς χριστιανούς τοῦ ἁγίου Μάρκου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, εἰς τὰς τελετὰς τῶν διακρίνει χριστιανικὰς τελετὰς καὶ εἰς τοὺς προϊσταμένους τῶν τελετῶν τούτων τοὺς ἐπισκόπους, ἱερεῖς καὶ διακόνους τῆς Ἐκκλησίας. Φαίνεται ὅτι εἰς τὴν τοιαύτην ἐρμηνείαν τῶν θεραπευτῶν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου δὲν ἔπαιξε μικρὸν ρόλον ἡ παντελὴς ἔλλειψις πληροφοριῶν περὶ τῆς ἐμφυτεύσεως καὶ τῆς ἀρχικῆς ἀναπτύξεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Αἰγύπτῳ. Ὁ Εὐσέβιος ἐπίστευσεν, ὡς φαίνεται, ὅτι εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔργον τοῦ Φίλωνος εὗρεν ἐπὶ τέλους τὰς τόσον ἐπιθυμητὰς πληροφορίας περὶ τοῦ ἀρχικοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Αἰγύπτῳ. Τοιοῦτοτρόπως ἐδημιουργήθη γενικώτερον ἡ ἐντύπωσις ὅτι οἱ Θεραπευταὶ ἦσαν ἐν τῇ πραγματικότητι χριστιανοὶ μοναχοί. Οὕτω καὶ παρ' Ἐπιφανίῳ (Παναρ. 29). Ὁ Ἱερώνυμος περιέλαβε τὸν Φίλωνα εἰς τὸ ἔργον του *De Viris Illustribus* (κεφ. 8), ἐκυκλοφόρησε δὲ εὐρύτατα ἡ παράδοσις ὅτι, κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Φίλωνος εἰς Ρώμην, οὗτος μετεστράφη εἰς τὸν χριστιανισμόν ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πέτρου καὶ ὅτι, ἐπιστρέψας εἰς Ἀλεξανδρείαν, ἐγένετο μέλος τῆς ἐκεῖ κοινότητος τῶν χριστιανῶν τοῦ ἁγίου Μάρκου. Παρὰ ταῦτα, ὁ Φώτιος εἰς τὴν *Βιβλιοθήκην* του (104 καὶ 105) παραθέτει δύο ἀπόψεις περὶ τῶν Θεραπευτῶν· κατὰ τὴν μίαν οὗτοι ἦσαν Ἰουδαῖοι φιλόσοφοι, ἐνῶ κατὰ τὴν ἄλλην ἦσαν χριστιανοὶ μοναχοί. Εἰς τὴν Δύσιν πάντως διετηρήθη μέχρι τοῦ 19ου αἰῶνος ἡ περὶ τῶν Θεραπευτῶν ἀντίληψις τοῦ Ἱερωνύμου (βλ. B. de Montfaucon,

Philon, De la Vie Contemplative etc., traduit sur l' original grec, avec observations où l' on fait voir que les Therapeutes dont il parle étaient chrétiens, Paris 1709).

Ἡ Γνησιότης τοῦ ἔργου «Περὶ Βίου Θεωρητικοῦ». Τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἡμφεσβήτησε πρῶτος ὁ Graetz (Geschichte der Juden, τόμ. III, 2α ἐκδ., 1863, σελ. 463-66), ἠκολούθησε δὲ τοῦτον ὁ Lucius (Die Therapeuten und ihre Stellung in der Geschichte der Askese, Strassburg 1879). Οὗτοι ὑπὸ νέαν μορφήν διετύπωσαν τὴν περὶ τῶν Θεραπευτῶν ἄποψιν τοῦ Εὐσεβίου. Ἀμφότεροι ὑπεστήριξαν τὴν χριστιανικὴν προέλευσιν τοῦ ἔργου, ἐπίστευσαν δὲ ὅτι χριστιανός τις τοῦ γ' αἰῶνος ἐπεδίωξε δι' αὐτοῦ νὰ περιγράψῃ τὰς ἀρχὰς τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Αἰγύπτῳ. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Lucius παρέσχε μέγαν ἀριθμὸν κριτικῶν, ἐν οἷς καὶ τὸν πολὺν Schürer. Οἱ προσαγόμενοι κατὰ τῆς γνησιότητος τοῦ ἔργου Περὶ Βίου Θεωρητικοῦ λόγοι εἶναι οἱ ἑξῆς: (α) Οὐδαμοῦ εἰς τὰ λοιπὰ ἔργα τοῦ Φίλωνος γίνεται λόγος περὶ τῶν Θεραπευτῶν, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ, ἂν μάλιστα ἀναλογισθῇ τις ὅτι τοιαῦται κοινότητες ἀσκητῶν φέρονται ὡς κατεσπαρμέναι ἐφ' ὅλοκλήρου τῆς τότε ρωμαϊκῆς οἰκουμένης. (β) Ἐνῶ ἡ φιλόνειος κοσμοθεωρία περιέχει τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ μοναχικοῦ ἰδεώδους, οὐδαμοῦ ὁ Ἰουδαῖος φιλόσοφος ἐξαίρει τὴν ἐκ τοῦ κόσμου φυγὴν καὶ τὴν αὐστηράν ἀσκήσιν. (γ) Ἡ ἀσκουμένη κατὰ τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος κριτικὴ δὲν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν γνωστὴν τοῦ Φίλωνος ἐκτίμησιν πρὸς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν (βλ. παρὰ Schürer, Geschichte des Jüdischen Volkes, II, Leipzig 1907, σελ. 680).

Κατὰ τῶν ἐπιχειρημάτων τούτων τοῦ Lucius, ποῦ ἐπαναλαμβάνει ὁ Schürer, ἀντεπεξῆλθον οἱ Massebian (ἐν Rén. de l'Hist. de Relig. xvi 1887, 170-198 καὶ 284-310), Conybeare (Philo about the Contemplative Life... critically edited, Oxford 1895), Wendland (Die Therapeuten und die Philonisehe Schrift vom Besehaulichen Leben, 1896 ἐν Jahrbücher für Classische Philologie, Supplement Bd 22), Ed. Meyer (Ursprung und Anfänge des Christentums, II, 368 ἐξ.), κ.ἄ. Αἱ ἀπαντήσεις ποῦ ἐδόθησαν εἰς τὰ ἀνωτέρω κατὰ τῆς γνησιότητος ἐπιχειρήματα δύνανται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς: (α) Ἄν ἐξαίρεσθαι τις ἔργα τινὰ τοῦ Φίλωνος, τὰ ὅποια ἀναφέρονται εἰς συγκεκριμένas καταστάσεις τοῦ περιβάλλοντός του, εἰς οὐδεμίαν ἐκ τῶν ἄλλων συγγραφῶν του συνηθίζει νὰ ἀναφέρεται εἰς τὸν περιβάλλοντα αὐτὸν κόσμον. Ἐν τῷ ἔργῳ περὶ Ἀποικίας, 86 ἐξ. π.χ. ποιεῖται λόγον περὶ τῶν ἐκπροσώπων μιᾶς ριζοσπαστικῆς καὶ ἐχθρικῆς πρὸς τὸν Νόμον ἀλληγορικῆς αὐτοῦ ἑρμηνείας, περὶ τῶν ὁποίων δὲν κάμνει λόγον ἀλλαχοῦ. (β) Ἄν παρὰ Φίλωνι ὑπάρχουν αἱ προϋποθέσεις διὰ τὸν ἀσκητισμὸν καὶ τὸν μοναχισμόν,

δὲν εἶναι τότε παράδοξον ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἐπαινεῖ ὀρισμένους ἀσκητὰς καὶ μοναχοὺς. Ὁ Heinemann (ἐν Paulys' R.E., 2. Reihe, τόμ. 5, Stuttgart 1934, σελ. 2343-48) παραθέτει πολὺ ἐνδιαφέροντα παραδείγματα τῆς ἀμφιταλαντεύσεως τοῦ Φίλωνος μεταξὺ «ἀπαθείας» καὶ «μετριοπαθείας». Οὕτω π.χ. ὁ φιλόσοφος ἀναγνωρίζει τὴν χρῆσιν τῶν ὀργάνων τῆς παραγωγῆς διὰ τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ ἐξυμνεῖ τὴν ἀγαμίαν τῶν Ἑσσαίων· ὁμοίως δι' ἀπαραιτήτους τινὰς ἀνάγκας ἐπιτρέπει τὴν χρησιμοποίησιν ὀλίγων δούλων (Περὶ τῶν ἐν μέρει Διαταγμάτων II 123), ἐνῶ ἐπαινεῖ τοὺς Ἑσσαίους ὅτι δὲν ἔχουν καὶ δούλους (Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον ἐλεύθερον εἶναι 97). (γ) Ἡ πολεμικὴ κατὰ τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος ὀφείλεται εἰς ἑξαρσιν τῆς ἰουδαϊκῆς ἠθικῆς συνειδήσεως τοῦ Φίλωνος. Ἐκτὸς δὲ τοῦ ὅτι εἰς τὴν πολεμικὴν τοῦ ταύτην ὁ Φίλων χρησιμοποιοῖ πιθανῶς παλαιότερα ἰουδαϊκὰ πρότυπα πολεμικῆς κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ αἱ ἀπαιτήσεις τῆς ρητορικῆς τέχνης, ἡ τάσις δηλ. καθόλου διὰ τῆς συγκρίσεως (Synkrisistechne) νὰ δειχθῇ ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι εἶναι «σπουδαίων βελτίονες», τὸν παρασύρει εἰς αὐστηρὰν τοῦ Πλάτωνος κριτικὴν. (δ) Τὰ κυριώτερον ὅμως ὑπὲρ τῆς γνησιότητος ἐπιχείρημα εἶναι τὸ ἐκ τῆς γλώσσης καὶ τοῦ ὕφους. Τὸ ἔργον φέρει ἀδιάφυστον τὴν σφραγίδα τοῦ Φίλωνος. Τὴν συγγένειαν ἐξ ἐπόψεως γλώσσης καὶ ὕφους τοῦ ἔργου Περὶ βίου θεωρητικοῦ πρὸς τὰ λοιπὰ τοῦ Φίλωνος ἀνέδειξε κυρίως ὁ Conybeare, συνεπλήρωσε δὲ τὴν ἐργασίαν ταύτην ὁ Wendland. Ὁ Heinemann ἐξ ἄλλου δεικνύει ὅτι ὁ Φίλων τὰ αὐτὰ «σχήματα» ἰδεολογικῶν τύπων χρησιμοποιοῖ καὶ ἐν τῷ προκειμένῳ ἔργῳ ὡς ἐν τοῖς λοιποῖς (Ἐνθ. Ἀνωτ. στ. 2339).

Εἰς τὰ ἐπιχειρήματα αὐτά, ἅτινα ἐν συνόψει εὐρίσκει τις καὶ παρὰ τῷ W. Bousset (Die Religion des Judentums, Tübingen 1926, σελ. 466 ἐξ.), δύνανται νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἐξῆς: (α) Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὸ ἔργον Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἀποτελεῖ τὴν συνέχειαν τῆς παρ' Εὐσεβίῳ Εὐαγγ. Προπαρ. VIII, II περιγραφῆς τῶν Ἑσσαίων (βλ. π.χ. τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου Περὶ βίου θεωρητικοῦ: «Ἑσσαίων ἐπὶ διαλεχθεὶς οἱ τὸν πρακτικὸν ἐξήλωσαν καὶ διεπρόνῃσαν βίον ἐν ἀκαιοῖν ἢ τὸ γούν φρηνιότερον εἶπεῖν· τοῖς κλειστότεσι μέρεσι διενεγόντες, αὐτίκα καὶ τῶν θεωρίαν ἀσπασαμένων ἀκολουθία τῆς πραγματείας ἐπόμενος τὰ προσήκοντα λέξω...») καὶ ὅτι ἀμφότεραι αἱ περιγραφαὶ κατὰγονται ἐκ τοῦ ἔργου Ἡ ὑπὲρ Ἰουδαίων ἀπολογία, ὅπερ ταυτίζεται ὑπὸ τινων πρὸς τὸ ἔργον Ὑποθετικὰ (βλ. Schürer III, 685 ἐξ. Wendland, 702 ἐξ.). Ἡ ὑπὸ τοῦ Vermès ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Ἐπιφανίου καὶ παλαιῶν τινων λατινικῶν μεταφράσεων τοῦ ἔργου τοῦ Φίλωνος ὑποστηριζομένη ἀποφῆς ὅτι ὁ ἀρχικὸς τίτλος τοῦ ἔργου ἦτο Περὶ βίου τῶν Ἑσσαίων χρήζει κρεισσόνων ἀποδείξεων (Essenes and Therapeutae, Rev. de Qumran, τόμ. 3, 1961/62, σελ. 499-501). Ἀπλῶς διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὁ Vermès προσπαθεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν θεωρίαν ὅτι οἱ Θεραπευταὶ ἦσαν ὁ ἐν Αἰγύπτῳ κλάδος τῶν

Ἑσσαιῶν. Ὁ Φίλων, εἴτε περὶ τῶν Ἑσσαιῶν γράφων εἴτε περὶ τῶν Θεραπευτῶν, ἀπευθύνεται πρὸς θύραθεν ἀναγνώστας, δυνάμεθα δὲ μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ ἀκρίβεια ἢ ἀνακρίβεια τῆς περιγραφῆς τοῦ περὶ τῶν Ἑσσαιῶν, ὡς τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, ἔχει τὴν ἐφαρμογὴν τῆς καὶ περὶ τῶν Θεραπευτῶν, ὡς τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας. Ὅπως ἡ θεωρία τοῦ ἑσσαιῆσμοῦ εἴτε παρασιωπᾶται εἴτε παρηλλαγμένως παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Φίλωνος, εἶναι ὀρθὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐν πολλοῖς εἴτε παρασιωπῶνται εἴτε παρηλλαγμένως παρουσιάζονται πρακτικαὶ καὶ ἄλλαι ἀπόψεις τῆς ζωῆς τῶν Θεραπευτῶν. Ὡρισμέναι δηλ. δυσκολίαι ποῦ γεννῶνται ἐκ τῆς περὶ τῶν τελευταίων περιγραφῆς τοῦ Φίλωνος δέον νὰ ἐξηγηθοῦν καθ' ὃν τρόπον ἐξηγοῦμεν σήμερον καὶ τὰς παραλείψεις καὶ παραλλαγὰς εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου περιγραφὴν τῶν Ἑσσαιῶν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅσον ιδεώδης καὶ ἂν ἤθελε χαρακτηρισθῇ ἡ περιγραφή τῶν Θεραπευτῶν ὑπὸ τοῦ Φίλωνος καὶ ὅσον καὶ ἂν οὗτος χρησιμοποιοῖ τὴν ἑλληνιστικὴν γλῶσσαν, ἀφοῦ μάλιστα ἀπευθύνεται πρὸς ἐθνικοὺς ἀναγνώστας, πρόκειται περὶ συγκεκριμένης καταστάσεως ἐν τῇ περιγραφῇ. Ὁ Renan ἐχαρακτήρισε τὸ ἔργον Περὶ βίου θεωρητικοῦ ὡς ἔργον φαντασίας, ὡς *(roman philosophique)* ἢ ὡς μίαν εἰκόνα τοῦ κόσμου διὰ μέσου τῶν ὀνείρων τοῦ φιλοσόφου (*Histoire du Peuple d' Israel, Oeuvres Complètes, 1953, VI, σελ. 1491-1492*), πολλοὶ δὲ ἐρευνῶνται ἐδέχθησαν τὴν ἄποψιν αὐτήν. Τὸ ἀληθές ὅμως εἶναι ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Φίλωνος, παρὰ τὸν ἀπολογητικόν του χαρακτῆρα, περιέχει συγκεκριμένα στοιχεῖα περὶ μιᾶς ομάδος ἀνθρώπων, τὰ ὅποια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὡς περιεχόμενον ὀνειροπολήματος τοῦ φιλοσόφου. Ὁ ἰουδαϊσμός τῆς Διασπορᾶς κατείχετο εἴτε ὑπὸ συναισθήματος κατωτερότητος ἔναντι τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἴτε ὑπὸ βαθυτάτης συναισθήσεως τοῦ κινδύνου ποῦ διέτρεχεν ἐκ τῆς κοινωνίας μεθ' ἑνὸς πολιτισμοῦ τόσον ὑψηλῆς στάθμης ὅπως ποτ' ἂν ᾖ εἰς ἐκάστην περίπτωσιν, παρεσύρετο εἰς ὑπερέξαρσιν τῆς ἰδίας κληρονομίας, εἰς ἐξαγλαῖσμόν καὶ ἀσημάντων πολλακίς πραγμάτων, εἰς ὑπερβολὰς καὶ παραποιήσεις. Τοῦτο ἰσχύει δι' ὅλους τοὺς ἰουδαίους συγγραφεῖς αὐτῆς τῆς περιόδου. (Βλ. Κων. Μερεντίτου, Ὁ ἰουδαῖος λόγιος Ἀρτάπακος καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἐν Ἀθήναις 1961, σελ. 11-12). Εἶναι ὅμως ἄλλο τι ἢ ὑπερβολὴ καὶ ἢ παραποιήσεις καὶ ἄλλο ἢ ἐκ τοῦ μηδενός, φανταστικὴ δημιουργία. (β) Ὅτι τὸ ἔργον Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἔχει πολεμικὸν χαρακτῆρα δὲν δηλοῦται μόνον εἰς τὰς πρώτας σελίδας, ὅπου γίνεται σύγκρισις τοῦ ὑπὸ τῶν Θεραπευτῶν λατρευομένου ἀληθινοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ὑπὸ τῶν εἰδωλολατρῶν εὐλαβουμένους θεοὺς, ἡμιθέους, ξόανα, ζῶα κ.τ.τ., ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ 3/5 τοῦ ἔργου καταλαμβάνει ἡ περιγραφή τῆς παννυχίδος τῶν Θεραπευτῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ περιβόητα ἄσμενα Συμπόσια τῆς ἀρχαιότητος. Εἰς τοιαῦτα ἔργα πολεμικῆς δὲν ἀναζητεῖ τις πάντοτε ἀπόλυτον πληρότητα ἢ ἀκρίβειαν. (γ) Ὅλαι αἱ περὶ τῆς Θ. Εὐχαριστίας μαρτυρίαι ποῦ ἔχομεν

παρὰ Παύλῳ εὐρηνται ἐν τῇ Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ. Ἄν δὲν εἴχομεν τὴν Ἐπιστολὴν αὐτὴν, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι αἱ κοινότητες τοῦ Παύλου ἠγγόνουν τὴν Εὐχαριστίαν; Ὅτι οἱ Θεραπευταὶ ἀπαντοῦν μόνον εἰς τὸ Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἔργον δὲν σημαίνει ὅτι ἠγγόνει αὐτοὺς ὁ Φίλων, ὅταν ἔγραφε τὰ ἄλλα τοῦ ἔργου. (8) Πρέπει νὰ ληφθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τὸ φιλολογικὸν εἶδος τοῦ Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἔργου. «Τοιαῦται περιγραφαὶ περὶ βίων», παρατηρεῖ ὁ Heinemann, «ἀπευθύνονται πρὸς τὸν ἑλληνα ἀναγνώστην, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν αὐταῖς τονίζονται πολὺ ὀρισμένα ἀξίαι. Καθ' ὅσον ὁ τονισμὸς εἶναι θετικὸς, οἱ συγγραφεῖς τῶν ἔργων αὐτῶν ἐργάζονται μὲ τὰ μέσα τοῦ ὕψους τῶν ἐγκωμίων». Περαιτέρω δὲ ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς ὑποστηρίζει ὅτι οὐδεὶς ἑλλην ἀναγνώστης ἐλάμβανε σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ἐγκωμιαστικὰ στοιχεῖα ὡς ἡ καθ' ὕπνου καὶ ἐν ὄνειρῳ ὑπὸ τῶν Θεραπευτῶν ἐκφορὰ θεῶν δογμάτων, ἡ ἀριστίνδην ἐπιλογὴ τῶν νεωτέρων μελῶν τῆς κοινότητος, τὸ πλεον ἐγγήγηρον τῶν Θεραπευτῶν μετὰ τὴν παννυχίδα ἢ πρὸ αὐτῆς κ.τ.δ. Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα καὶ τὰ ὅμοια αὐτοῖς δεόν νὰ θεωρῶνται ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ ἀνωτέρω φιλολογικὸν εἶδος, ἀφοῦ ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλους συγγραφεῖς τοῦ αὐτοῦ εἴδους κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον (Ἐνθ' Ἀνωτ. στ. 2328 ἐξ.).

Δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους σχεδὸν ἅπαντες οἱ σύγχρονοι μελετηταὶ τοῦ Φίλωνος δέχονται τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου Περὶ βίου θεωρητικοῦ. Οὕτω π.χ. οἱ Goodenough, *An Introduction to Philo Judaeus*, New Haven, Yale Univ. Press, 1960, σελ. 36· Wolfson, *Philo, Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam*, Cambridge, Harvard Univ. Press, 1947, τόμ. I, σελ. 68-69· Colson, *Philo, The Loeb Classical Library*, τόμ. ix, Harvard Univ. Press, 1950, σελ. 104 ἐξ. Daniélou, *Philon d' Alexandrie*, Paris, 1958, σελ. 17 ἐξ. Geoltrain, *Le Traité de la Vie Contemplative de Philon d' Alexandrie*, Introduction et Notes, Paris 1960 (Semitica No 10), σελ. 13-14. Ἡ συζήτησις περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ ἔργου πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ὀριστικῶς λήξασα, ἂν καὶ περὶ τῆς γνησιότητος ἐξακολουθοῦν νὰ ἐκφράζουν ἀμφιβολίας ἐπιφανεῖς σύγχρονοι ἐρευνηταὶ ὡς ὁ R. Pfeiffer (*History of New Testament Times*, Harper, N. York, 1949, σελ. 223). Πρόκειται, βεβαίως, περὶ τῶν τελευταίων ἀπηχίσεων τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ E. Schürer.

Τὸ ὄνομα Θεραπευταί. Ὡς πρὸς τὴν ἑννοίαν τῆς ὀνομασίας Θεραπευταί, ὁ Φίλων δὲν ἐκφράζεται μετὰ βεβαιότητος. Ὀνομαζόνται ἔτσι, ἀναφέρει ὁ Φίλων, εἴτε διότι ἐπαγγέλλονται τὴν ἱατρικὴν τέχνην ἐπιτυχέστερον ἢ ὅτι αὕτη ἀσκεῖται εἰς τὰς πόλεις, εἴτε διότι ἔχουν διδαχθῇ ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ τοὺς ἱεροὺς νόμους νὰ ὑπηρετοῦν τὸν ζῶντα Θεόν, ἀθεραπεύειν τὸ ὄν (βλ. καὶ Εὐσεβίου, Εὐαγγ. Προπ. 8,12,1). Ἡ τελευταία αὕτη ἀποψις εἶναι ἴσως ἡ ὀρθότερα, ἀφοῦ οἱ Θεραπευταὶ παρουσιάζονται ὡς οἱ ἀληθεῖς

λάτραι τοῦ Θεοῦ, ὡς οἱ «θεωρητικοί» κατ' ἐξοχὴν, τοῦτο δὲ συμφωνεῖ πληρέστερον πρὸς τὴν ὅλην ὕφην καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς ομάδος ἢ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ὡς ἱατρῶν («ιατρικὴν ἐπαγγέλλονται κρείσσονα τῆς κατὰ πόλεις· ἡ μὲν γὰρ σώματα θεραπεύει μόνον, ἐκείνη δὲ καὶ ψυχὰς νόσοις κεκρατημένας χαλεπαῖς τε καὶ δυσιάτοις...») (παράγρ. 2). Ἐκτὸς τοῦ ὀνόματος τούτου ὁ Φίλων χρησιμοποιοῦ καὶ τὸ ὄνομα «ἰκέται», «γένος θεραπευτικόν», «γένος ἰκετευτικόν» ὡς συνώνυμα, ἵνα δηλώσῃ τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἰουδαϊκῆς ἀλεξανδρινῆς θεοσοφίας κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πίστιν καὶ τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῆς μεγάλης μάζης. Ἀλλωστε καὶ ἡ μνεία «θεραπευτρίδων» (288) καθιστᾷ ὀλιγώτερον πιθανὴν τὴν συσχέτισιν τῶν Θεραπευτῶν πρὸς τὴν ἱατρικὴν.

Τινὲς ἐκ τῶν ἐρευνητῶν συσχετίζουν Θεραπευτὰς καὶ Ἑσσαίους, παράγοντες τὸ Ἑσσαῖος ἐκ τοῦ ἀραμαϊκοῦ Assayya ἥτοι θεραπευτῆς-λάτρης. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι δὲν εἶναι ἀκόμη εἰς τὴν ἐπιστήμην γνωστὴ ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως. Βλ. σχετικῶς Köhler, ἐν The Jewish Encyclopedia, τόμ. V. σελ. 224· Farmer, ἐν Interpreter's Dictionary of The Bible, σελ. 142· Σ. Ἀγουρίδου, ἐν Ὁρησκ. καὶ Ἡθικῇ Ἑγκυκλοπ. 5, στ. 919). Δὲν εἶναι ἀπίθανον «θεραπευταὶ» καὶ «θεραπευτρίδες» νὰ σημαίνῃ ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τοὺς μελετητὰς καὶ ἐρμηνευτὰς τῶν Γραφῶν, ἀφοῦ ἡ μελέτη καὶ κατανόησις αὐτῶν ἀπετέλει τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἔργου τῶν περιγραφομένων ὑπὸ τοῦ Φίλωνος ἀσκητῶν. Δὲν νομίζομεν ὅτι ὑπάρχουν ὀριστικὰ συμπεράσματα περὶ τῆς ἐννοίας «θεραπευτῆς», πολὺ δὲ περισσότερον περὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸ ὄνομα «Ἑσσαῖος». Μόνον διὰ τὴν ἐνημέρωσιν παραθέτομεν ἐφ' ἐξῆς ἐν συντομίᾳ τὰς πλεον προσφάτους συζητήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος.

Ὁ G. Vermès (The Etymology of «Essenes», ἐν Rén. de Qumran, 1959-60, σελ. 427-443) ὑποστηρίζει ὅτι τὸ Ἑσσαῖος (ἀραμ. Assayya) σημαίνει θεραπευτῆς-λάτρης, ὅπως καὶ τὸ «θεραπευτῆς» εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Θεραπευτῶν τοῦ Φίλωνος, ἀναφέρει μάλιστα καὶ χωρίον τοῦ Ἐπιφανίου, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἰησοῦς «κατὰ τὴν ἐβραϊκὴν διάλεκτον θεραπευτῆς καλεῖται, ἥτοι ἱατρὸς καὶ σωτὴρ» (Ἠάν. 29,4,9-10). Τὴν ἐτυμολογίαν αὐτὴν ἡμφεσβήτησεν εἰς μακρὸν ἄρθρον τοῦ ὁ Schönfeld (Zum Begriff 'Therapeutai' bei Philo von Alexandrien, ἐν Rén. de Qumran, 1961-62, σελ. 219-240), ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ὅροι «θεραπευτῆς», «θεραπεία» οὐδεμίαν σχεσιν ἔχουν πρὸς τὴν ἱατρικὴν, σημαίνουν δὲ μόνον τὴν ὑπηρεσίαν ἢ τὴν λατρείαν τῆς θεότητος. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοιαν καὶ οἱ Θεραπευταὶ τοῦ Φίλωνος εἶναι «θεραπευταὶ Θεοῦ» (σελ. 233). Λοιπόν, ἡ ὀνομασία Θεραπευταὶ δὲν δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ σημεῖτικὸν Assayya, τοῦ ὁποῦ μεταγραφὴν θεωρεῖ ὁ Vermès τὸ Ἑσσαῖοι (σελ. 239). Εἰς τὸ ἄρθρον τοῦτο τοῦ Schönfeld ἀναπλήτησεν ὁ Vermès (μνημ. ἄρθρον Essenes and Therapeutae, σελ. 495-504), ὁ ὁποῖος συμφωνεῖ μετὰ τοῦ Schönfeld ὅτι «θεραπεύω» καὶ «θεραπευτῆς»

παρὰ Φίλωνι οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὴν ἱατρικὴν, ἐπιμένει ὅμως—καὶ προσάγει ἱκανὰ πρὸς τοῦτο ἐπιχειρήματα, ὡς π.χ. τὸ χωρίον Περὶ 'Αποικίας 124,—ὅτι «θεραπευτῆς» δὲν σημαίνει μόνον τὴν θεραπείαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν θεραπείαν τῶν πνευματικῶς ἀρρώστων ὑπὸ ἐκείνου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ψυχὴν ἐθεραπεύθη ἤδη ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων νόσων καὶ τῶν παθῶν. 'Υπὸ τὴν ἐννοίαν αὐτὴν οἱ θεραπευταὶ εἶναι καὶ ἱατροὶ τῶν ψυχῶν. 'Επειδὴ ὁ 'Ιώσηπος ('Ιουδ. Πολ. 11,8,136) ἀποδίδει παρομοίαν ἱκανότητος εἰς τοὺς 'Εσσαίους, ὠρισμένοι ἐκ τῶν ἐρευνητῶν εὐρίσκουν καὶ ἐν τούτῳ μίαν ἐπὶ πλεόν σχέσιν μεταξὺ 'Εσσαίων καὶ Θεραπευτῶν (Vermès, "Ενθ' 'Ανωτ., σελ. 499 ἐξ.· P. Geoltrain, "Ενθ' 'Ανωτ., σελ. 50).

Τρόπος ζωῆς τῶν Θεραπευτῶν. Κατὰ τὸν Φίλωνα οἱ Θεραπευταὶ ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὀργανωμένη «κοινότης» ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἐγκατέλειψαν ἓνα διεφθαρμένον πολιτισμὸν καὶ ἐπροτίμησαν τὴν ἀπλὴν ζωὴν τοῦ μονήρους βίου. "Αν καὶ ἡ ιδιόμορφος αὕτη Ἰουδαϊκὴ θρησκευτικὴ ἐκδήλωσις δὲν περιοριζέτο μόνον εἰς τὰ περίχωρα τῆς 'Αλεξανδρείας, ἐκεῖ πλησίον φαίνεται ἔζωον τὰ περισσότερα μέλη αὐτῶν τῶν κοινοτήτων. "Οσα ὁ Φίλων γράφει περὶ τῆς διασπορᾶς των ἐφ' ὅλης τῆς οἰκουμένης (πολλοῦ μὲν οὖν τῆς οἰκουμένης ἐστὶ τοῦτο τὸ γένος—ἔδει γὰρ ἀγαθοῦ τελείου μετασχεῖν καὶ τὴν 'Ελλάδα καὶ τὴν βάρβαρον—πλεονάζει δὲ ἐν Αἰγύπτῳ καθ' ἑκαστον τῶν ἐπικαλουμένων νόμων καὶ μάλιστα περὶ τὴν 'Αλεξανδρείαν», 21) δὲν πρέπει ἴσως νὰ ἐκλάβωμεν κατὰ γράμμα. Οὐδεμία ἄλλη μνεία περὶ Θεραπευτῶν ὑπάρχει ἐκτὸς τῆς Αἰγύπτου. Δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἴσως συγχέει Θεραπευτὰς καὶ 'Εσσαίους, ἀφοῦ ὁ ἴδιος σαφῶς διακρίνει μεταξὺ τῆς πρακτικῆς ζωῆς τῶν 'Εσσαίων καὶ τῆς θεωρητικῆς τῶν Θεραπευτῶν. Οὔτε τοὺς Νεοπυθαγορείους φαίνεται νὰ ἔχη κατὰ νοῦν. "Ισως ἐννοεῖ γενικῶς πῶς τοὺς πάσης φύσεως ἐκπροσώπους τῆς τότε ἀριστοκρατίας, οἱ ὁποῖοι καταλαμβανόμενοι ἀπὸ ἀηδίας πρὸς τὴν σύγχρονον δημοσίαν ζωὴν, ἀπεσύροντο εἰς τὴν ἐξοχὴν, διὰ τοῦτο δὲ κατηγοροῦντο ἢ καὶ ἐνεπαίζοντο ὑπὸ τῶν συγχρόνων των δι' ἀπάθειαν ἢ ἀδράνειαν (Inertia). Τοὺς τύπους τούτους ὠνόμασαν οἱ Γερμανοὶ ἱστορικοὶ τῆς περιόδου αὐτῆς «Sanftmütigen». Εἰς αὐτοὺς π.χ. ὁ Bruno Bauer κατατάσσει τὸν Φλάβιον Κλήμεντα καὶ τὴν σύζυγόν του κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Δομιτιανοῦ, πιστεύων ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὗτοι συνεδύαζαν τὸν Ἰουδαϊκὸν Νόμον καὶ τὸν στωικὸν ἀσκητισμὸν (Christus und die Caesaren, 1877, σελ. 256). Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν καὶ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ μονήρους βίου εὐρίσκομεν καὶ παρὰ Φίλωνι ἐν Νόμων 'Ιερ. 'Αλληγ. II, 85. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δεόν νὰ σημειωθῇ περὶ τῶν Θεραπευτῶν ἅφ' ἑνὸς μὲν ἡ εὐγενὴς καταγωγὴ αὐτῶν—ὅλοι των εἶναι ἐγγράμματοι, ἴσως δὲ λόγῳ τῆς εὐγενοῦς των καταγωγῆς οὐδὲν λέγεται περὶ ἐργασίας καὶ πορισμοῦ ὑπ' αὐτῶν τῶν πρὸς τὸ ζῆν—, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀποστροφή τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν πρὸς τὰ δημόσια πράγματα.

Ἡ περιγραφή τῶν Θεραπευτῶν ὑπὸ τοῦ Φίλωνος στηρίζεται εἰς ὠρισμένον καταυλισμόν των παρὰ τὴν Μαρεώτιδα λίμνην νοτίως τῆς Ἀλεξανδρείας. Ὁ Daniélou θεωρεῖ τοὺς θεραπευτὰς τούτους ὡς τοὺς πνευματικούς διδασκάλους τοῦ Φίλωνος, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν χωρίων Νομ. Ἱερ. Ἀλληγ. II, 85 καὶ Περὶ βίου θεωρ. 18-20 συνάγει ὅτι οὗτος ἡγάπα τὸν μονήρη βίον καὶ ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε μείνει παρ' αὐτοῖς (Ἐνθ' Ἀνωτ. σελ. 17-18). Ἐξων ἕκαστος εἰς ἴδιον οἰκίσκον ὅχι πολὺ μακρὰν ὁ εἷς τοῦ ἄλλου. Οἱ πρόχειροι αὐτοὶ οἰκίσκοι ἀπετελοῦντο ἐκ τοῦ δωματίου τῆς διαμονῆς καὶ ἐξ ἐνὸς ἱεροῦ χώρου, ὁ ὁποῖος καλεῖται ὑπὸ τοῦ Φίλωνος «σεμνεῖον» ἢ «μοναστήριον». Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τούτου χώρου ἤρχοντο εἰς κοινωνίαν μετὰ τοῦ ὄντος, οὐδὲν δὲ ἐκ τῶν κοινῶν εἰσῆγον ἐκεῖ ἢ μόνον τὰς Γραφάς. Καθ' ὅλην τὴν ἐβδομάδα ἔζων κατὰ μόνους μὴ ἐξερχόμενοι τοῦ καταφλίου τῆς οἰκίας των οὔτε ἐπιθεωροῦντες πρὸς τὰ ἑκτὸς («τὴν αὐλείαν οὐχ ὑπερβαίνοντες, ἀλλ' οὐδὲ ἐξ ἀπόπτου θεωροῦντες»).

Ἡ ἐνδυμασία των ἦτο ἀπλῆ, ἀποτελουμένη ἀπὸ μανδύαν ἐκ μαλλίνου δέρματος διὰ τὸν χειμῶνα, ἀπὸ λεπτὸν μανδύαν ἢ λινὸν σάλιον διὰ τὸ θέρος. Εἰς τὰς θρησκευτικὰς των συνάξεις ἐνεφανίζοντο, ὅπως καὶ οἱ Ἑσσαῖοι, μὲ λευκὰ ἐνδύματα. Ἀφοῦ δὲ ἡ ἐγκράτεια ἐθεωρεῖτο παρ' αὐτῶν ὡς ἡ ὑψίστη ἀρετὴ, ὁ τρόπος τῆς διαίτης των ἦτο πολὺ ἀπλοῦς. Δὲν ἔτρωγαν οὔτε ἔπιναν πρὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου, διότι ἐπίστευαν ὅτι τὸ φιλοσοφεῖν ἦτο ἄξιον τοῦ φωτός τῆς ἡμέρας, ἐνῶ ἡ θεραπεία τῶν ἀναγκῶν τοῦ σώματος ἀξία μόνον τοῦ σκότους. Καὶ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς διαρχίας (φιλοσοφία-φῶς, ἐπιμέλεια τοῦ σώματος-σκότος) ἦτο ἄγνωστον παρὰ τοῖς Ἑσσαίοις, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν θρησκευτικὴν κοινότητα ἀλλὰ καὶ συγχρόνως κοινότητα ἐργασίας. Πολλοὶ μεταξὺ τῶν θεραπευτῶν ἐνήστευον ἐπὶ τρεῖς, τινὲς δὲ καὶ ἐπὶ ἐξ συνεχεῖς ἡμέρας. Τὸ φαγητὸν των συνίστατο ἐξ ἄρτου ἡρτυμένου δι' ἄλατος. Οἱ πλέον λατμαργοὶ ἡρτυον τὸν ἄρτον των δι' ὑσσώπου. Ὡς ποτὸν εἶχον τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς.

Βεβαίως δι' ἕνα τὸσον ἀπλοῦν τρόπον ζωῆς δὲν εἶχον ἀνάγκην σπουδαίων οἰκονομικῶν μέσων. Ὁ Φίλων ἀναφέρει ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, πρὶν καταφυγῶν εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ζωῆς, διέθετον τὴν περιουσίαν των εἰς συγγενεῖς ἢ φίλους, καὶ χωρὶς τίποτε κατέφευγον εἰς τὸν μονήρη βίον, ὡσὰν ἡ ζωὴ των νὰ εἶχε πλέον τελειώσει, φροντίζοντες τοῦ λοιποῦ μόνον διὰ τὴν ἀθάνατον καὶ μακαρίαν ὑπαρξιν. Ἡ ἑξάρσις τοῦ στοιχείου τούτου ὑπὸ τοῦ Φίλωνος εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὴ τῆς ἀνωτέρας κοινωνικῆς προελεύσεως τῶν πλείστων ἐκ τῶν μελῶν τῆς παρὰ τὴν Μαρεώτιδα κοινότητος τῶν Θεραπευτῶν.

Προσηύχοντο δις τῆς ἡμέρας—τὴν πρωτὴν καὶ τὴν ἐσπέραν. Ὅταν ἀνέτελλεν ὁ ἥλιος παρεκάλουν τὸν Θεὸν ἢ εὐτυχία τῆς ἀρχομένης ἡμέρας νὰ εἶναι πραγματικὴ, ὥστε ὁ νοῦς των νὰ εἶναι πλήρης οὐρανίου φωτός. Ὁ μεταξὺ πρωτῆς καὶ ἐσπέρας χρόνος ἀφιερῶτο εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἀσκησιν τῆς ἀρετῆς. Πολλοὶ βεβαίως σήμερον διερωτώμεθα τί εἶδους ἀρετὴ εἶναι ἐκείνη, ἢ ὁποία ἀσκεῖται κατὰ μόνους. Φαίνεται ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο

τόση ἡ κοινωνικὴ διάλυσις, ὥστε καὶ μόνον τὸ ζῆν κατὰ μόνας, ἡ ἀποφυγὴ «θορύβων», «ταραχῶν ἀμυθήτων», τοῦ «ἡθους τῶν ἀνομοίων» καὶ «ἐπιμιξιῶν ἀλυσιτελῶν», νὰ θεωρῆται ὡς ἀρετὴ. Τὰς θείας Γραφὰς ἐμελέτων καὶ ἐφιλοσόφουν ἐπ' αὐτῶν ἐρευνῶντες τὰς ἀλληγορίας τῆς πατρίου φιλοσοφίας, ἀφοῦ ἐθεώρουν τὸ γράμμα τῶν θείων Γραφῶν μόνον ὡς σύμβολον μυστικοῦ τινος νοήματος, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπέβλεπον αἱ εἰκονικαὶ ἐκφράσεις. («Ἐντυγχάνοντες γὰρ τοῖς ἱεροῖς γράμμασιν φιλοσοφοῦντες τὴν πάτριον φιλοσοφίαν, ἀλληγοροῦντες, ἐπειδὴ σύμβολα τὰ τῆς ρητῆς ἐρμηνείας νομίζουσι φύσεως ἀποκεκρυμμένης ἐν ὑπονοίαις δηλουμένης»). Διὰ τοὺς Ἰουδαίους τῆς Ἀλεξανδρείας ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία ἦτο τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ Νόμος ἀπεδεικνύετο σύμφωνος μετὰ τῆς περὶ ζωῆς εἰκόνης τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης. Ὁ Bréhier πιστεύει ὅτι ὁ Φίλων ἔμαθε τὴν ἀλληγορίαν τῶν Γραφῶν παρὰ τῶν Θεραπευτῶν (*Les Idées Philosophiques et Religieuses de Philon*, Paris 1925, σελ. 60). Ὡς βοήθημα καὶ κανόνα εἰς τὴν ἀλληγορικὴν ταύτην ἐξήγησιν τῶν Γραφῶν ἐχρησιμοποιοῦν τὰ καταλειφθέντα ὑπὸ τῶν ἰδρυτῶν τῆς αἵρέσεως συγγράμματα («καθάπερ τισὶν ἀρχετύποις χρώμενοι μιμοῦνται τῆς προαιρέσεως τὸν τρόπον»). Οὐδὲν τὸ συγκεκριμένον γνωρίζομεν περὶ τῶν «ἀρχετύπων» τούτων. Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν οὐδὲν ἐγνωρίζομεν καὶ περὶ τῶν ἐξηγητικῶν ἔργων καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν κειμένων τῶν Ἑσσαίων. Καὶ οἱ Θεραπευταί, ὅπως οἱ Ἑσσαῖοι, συνέθετον ψαλμοὺς καὶ ὕμνους εἰς τὸν Θεόν, εἰς διάφορα μέτρα, ἐψαλλαν δὲ τούτους, κατὰ τὰς συνάξεις των. Ἀφοῦ οὕτω διήρχοντο τὴν ἡμέραν, προσηύχοντο καὶ πάλιν τὴν ἐσπέραν, ἵνα ἡ ψυχὴ των φωτιζομένη πλήρως καὶ ἀπαλλασσομένη τοῦ βάρους τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων δυνηθῇ νὰ εὕρῃ τὴν ἀλήθειαν («ἐν τῷ ἑαυτῆς συνεδρίῳ καὶ βουλευτηρίῳ ἀλήθειαν ἰχνηλατεῖν»). Εἶναι τόσον ἡ σκέψις των προσκεκολλημένη εἰς τὸν Θεόν, ὥστε «καὶ δι' ὄνειράτων μηδὲν ἕτερον ἢ τὰ κάλλη τῶν θείων ἀρετῶν καὶ δυνάμεων φαντασιοῦσθαι· πολλοὶ γοῦν καὶ ἐκλαλοῦσιν ἐν ὕπνοις ὄνειροπολοῦμενοι τὰ τῆς ἱερᾶς φιλοσοφίας αἰοιδίμα δόγματα» (26).

Τὰ τελευταῖα ταῦτα περὶ ὀνείρων τῶν Θεραπευτῶν καθὼς καὶ ἐκφράσεις ὡς αἱ ἐν παραγρ. 12 «οἱ δὲ ἐπὶ θεραπείαν ἰόντες οὔτε ἐξ ἔθους οὔτε ἐκ παραινέσεως ἢ παρακλήσεως τινων, ἀλλ' ὑπ' ἔρωτος ἀρπασθέντες οὐρανοῦ καθάπερ οἱ βακχεύομενοι καὶ κορυβαντιῶντες, ἐνθουσιάζουσι μέχρις ἂν τὸ ποθοῦμενον ἴδωσιν») καὶ 85 («εἶτα ὅταν ἐκάτερος τῶν χορῶν ἰδίᾳ καὶ καθ' ἑαυτὸν ἐστιάζῃ, καθάπερ ἐν ταῖς βακχεύαις ἀκράτου σπάσαντες τοῦ θεοφιλοῦς, ἀναμίγνυνται καὶ γίνονται χορὸς εἰς ἐξ ἀμφοῖν, μῖμημα τοῦ πάλαι συστάντος κατὰ τὴν ἐρυθρὰν θάλασσαν ἐνεκα τῶν θεωρηθέντων ἐκεῖ») εἶναι προϊόντα τοῦ ρητορικοῦ ὕφους τοῦ Φίλωνος καὶ οὐδὲν σημαίνουν (Περὶ τῆς χρήσεως τοιούτων ὅρων ἐκ τῶν Λατινιστικῶν μυστηρίων παρὰ τοῦ Φίλωνος βλ. καὶ Λεων. Φιλίππιδου, Ἱστορία τῆς Ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, Ἀθῆναι 1958, σελ. 414). Ἐπίσης τὸ ὅτι ὁ «πόθος ἐπιστήμης» ὁδηγεῖ τινας εἰς ἀνὰ τριήμερον λῆψιν

τροφῆς, ἡ δὲ ὑπὸ τῆς σοφίας ἐστίασις ἄλλους εἰς ἀνὰ ἑξαήμερον, καθὼς καὶ τὸ ὅτι ἡ ἀγαμία των εἶναι καρπὸς ζήλου καὶ πόθου διὰ τὴν σοφίαν (60) δὲν ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Θεραπευταὶ ἦσαν «ὄραματισταί» (visionär) καὶ ὅτι διὰ τῆς ἀγαμίας καὶ τῆς νηστείας προπαρεσκευάζαν ἑαυτοὺς διὰ τὰ ὁράματα. Ἄν πράγματι οἱ Θεραπευταὶ ἦσαν ὄραματισταί, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμφανισθῇ καὶ ἐξαρθῇ τοῦτο ὑπὸ τοῦ Φίλωνος. Ἄλλωστε, ἐν τοιοῦτον χαρακτηριστικὸν τῆς ζωῆς των θὰ ἔπρεπε νὰ εὕρισκῃ ἐκφράσεις εἰς τὰς κοινὰς συνάξεις. Ἡ ἐν τῷ χωρίῳ 85 στηριζομένη ἀποφίς ἐρευνητῶν τινων (βλ. H. Lietzmann, A History of the Early Church, τόμ. I, σελ. 95), καθ' ἣν ἐν τῇ παννυχίδι τῶν Θεραπευτῶν συνέβαιναν ἐκστατικὰ φαινόμενα εἶναι ἐντελῶς ἀδικαιολόγητος. Ἄν τοιοῦτόν τι συνέβαινε, τελείως διάφορον γλῶσσαν θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποίησῃ ὁ Φίλων καὶ ὅχι μίαν ἀπλὴν ρητορικὴν εἰκόνα.

Ἡ ἀφιέρωσις τῶν Θεραπευτῶν εἰς τὴν κατὰ μόνας μελέτην τῶν θείων Γραφῶν δὲν ἔχει παράλληλόν τι ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ. Ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀφιέρωσις εἰς τὴν μελέτην τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν σοφίαν εἶναι ἀγιογραφικῆς προελεύσεως, ἐντὸς δὲ τοῦ φαρισαϊσμοῦ εὔρε μίαν ἐκ τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν ἐκφράσεων αὐτῆς. Ἀλλ' ἡ ἐν τῇ ἐρμηίᾳ ἀπομόνωσις καὶ ἡ ἀπασχόλησις μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Γραφῆς, ὡς ἡ πνευματικὴ αἰτιολογία μιᾶς τοιαύτης τοποθετήσεως ἔναντι τοῦ κόσμου δὲν φαίνεται νὰ εἶναι Ἰουδαϊκὸν προϊόν. Ὑπὸ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς—ἥτις ἀπετέλει τὸ ἕτερον σκέλος τοῦ ἡμερησίου προγράμματος τῶν Θεραπευτῶν—δέον νὰ ἐννοήσωμεν τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τῆς ὁποίας πείθει συνεχῶς ἑαυτὸν ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ ἐνδεδειγμένος τρόπος ζωῆς. Δὲν εἶναι σαφὲς ὁ Φίλων εἰς τί ἀκριβῶς συνίστατο ἡ «σοφία» τῶν Θεραπευτῶν καὶ Θεραπευτρίδων. Ἐκφράζεται γενικῶς καὶ κατὰ ἑλληνικὸν τρόπον, ἀφοῦ ἡ συγγραφὴ τοῦ ἀπευθύνεται ad Gentiles. Ἐγένετο ἤδη λόγος περὶ τοῦ ἀπολογητικοῦ—χαρακτῆρος τοῦ ἔργου—Περὶ βίου θεωρητικοῦ. Ὁ Heinemann παρατηρεῖ ὅτι ὁ Φίλων τὰς πληροφορίας τοῦ πάντοτε τοποθετεῖ εἰς «σχήματα», καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰς ἀλλοιώνει. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Θεραπευτῶν οὗτος πιστεύει ὅτι οἱ χρησιμοποιούμενοι ὑπὸ τοῦ Φίλωνος τύποι ἢ σχήματα εἶναι τέσσαρες: τοῦ Ἰουδαίου, τοῦ κατὰ φύσιν διαβιοῦντος Κυνικαῖ, τοῦ θεωρητικοῦ φιλοσόφου, καὶ τοῦ ἐνορατικοῦ μυστικοῦ (Ἐνθ' Ἀνωτ., στ. 2323-27). Παρὰ ταῦτα θὰ ἦτο λάθος νὰ πιστεύσῃ τις ὅτι, ἕνεκα π.χ. τῆς ὑπὸ τοῦ Φίλωνος τυχόν χρησιμοποίησεως τοῦ «σχήματος» τοῦ θεωρητικοῦ φιλοσόφου, πάντα τὰ περὶ ἐπιστήμης καὶ σοφίας καθὼς καὶ τὰ περὶ μελέτης καὶ ἐξηγήσεως τῶν Γραφῶν ὑπὸ τῶν Θεραπευτῶν λεγόμενα ἀποτελοῦν ἀπλοῦν «σχῆμα». Ἡ ἀντίθεσις τῶν Θεραπευτῶν (θεωρητικῶν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ) πρὸς τοὺς Ἑσασίους (ἐκπροσώπους τῆς πρακτικῆς ζωῆς) κατὰ Φίλωνα, δὲν ἐπιτρέπει νὰ θεωρῶμεν τοὺς ὅρους «ἐπιστήμη» καὶ «σοφία» ὡς διαφημιστικὰ πλάσματα τῆς Ἰουδαϊκῆς προπαγάνδας (Deckausdrücke). Ἀντιπροσω-

πεύουν κάτι πραγματικόν, ἀσχέτως ἂν ἡ ἔκφρασις εἶναι ἡ ἐν χρήσει ἑλληνιστική.

Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς «κοινότητος» ἐγίνοντο δεκταὶ καὶ γυναῖκες, αἱ πλεῖσται ἐκ τῶν ὁποίων, ἂν καὶ προβεβηκυῖαι, ἦσαν παρθένοι, ἐδonoῦντο δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς αὐτῆς ἀγάπης πρὸς τὴν σοφίαν ὡς καὶ τὰ ἄρρενα μέλη. Αἱ γυναῖκες αὐταὶ ἔζων κεχωρισμένως, ὅπως καὶ οἱ ἄνδρες, ἐκτελοῦσαι τὰ αὐτὰ καθημερινῶς. Εἶναι φανερόν ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάποιος κανονισμὸς ρυθμιστικὸς τῶν γενικῶν καὶ εἰδικῶν ὅρων τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν. Εἰς τὰς συνάξεις καὶ τὰ κοινὰ δεῖπνα παρευρίσκοντο ὅλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Τὴν δουλείαν ἀπηχθάνοντο θεωροῦντες ταύτην ὡς ὅλως ἀντίθετον πρὸς τὴν φύσιν, ἡ ὁποία ἐδημιούργησεν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἐλευθέρους. Ἡ κοινωνικὴ ἀδικία καὶ ἡ δουλεία ἐθεωροῦντο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς καταπίεσεως τῶν ἀδυνάτων ὑπὸ τῶν ἰσχυρῶν. Διὰ τοῦτο εἰς τὰ κοινὰ δεῖπνα δὲν εἶχον δούλους διὰ νὰ τοὺς ὑπηρετοῦν ἀλλὰ νέους ἐκ τοῦ τάγματός των, ἐκλελεγμένους μὲ ὅλην τὴν δυνατὴν προσοχήν, οἱ ὅποιοι ὑπηρετοῦν φέροντες τοὺς χιτῶνάς των ἄνευ ζώνης, ὥστε οὐδὲ ὑπαινιγμὸς νὰ δίδεται ὅτι ἐξετέλουν ἐργασίαν δούλων («Ἀζωστοὶ δὲ καὶ καθήμενοι τοὺς χιτωνίσκους εἰσίσαιν ὑπηρετήσοντας ἕνεκα τοῦ μηδὲν εἶδωλον ἐπιφέρεισθαι δουλοπρεποῦς σχήματος»).

Πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Φίλωνος περιγραφομένη κοινότης ἀποτελεῖτο ἐξ ὠρίμων κυρίως ἀνθρώπων ἐκ τῶν δύο φύλων. Τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἰουδαϊκὸν στοιχεῖον, δύναται ὅμως νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἄλλως. Περὶ τῶν «παρθένων» τῆς περικοπῆς Α' Κορ. 7,25-40 βλ. τὴν μελέτην τοῦ κ. Μ. Σιώτου, Ἡ φροντίς τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν Ὁρφανῶν Κορασίδων Βάσις Ἑρμηνείας τοῦ χωρίου Α' Κορ. Ζ' 36-38, Ἀθήναι, 1965).

Ὅτι αἱ «παρθένοι» ἦσαν παρὰ τοῖς Θεραπευταῖς «προβεβηκυῖαι», ἡσχολοῦντο δὲ καὶ αὐταὶ μὲ τὴν μελέτην τῶν Γραφῶν, ἐμφανίζει αὐτὰς ὡς τι μὲν ἄσχετον πρὸς τὸν φαρισαισμόν, ἔχον ὅμως τὰ παράλληλά του ἐν Παλαιστίνῃ. Βλ. π.χ. τὴν περίπτωσιν τῆς προφήτιδος Ἀννης ἐν Λουκ. 2,36-38. Εἶναι ἐπίσης ἀξιοπρόσεκτος ἡ στάσις τῆς ὅλης κοινότητος ἐναντι τῆς δουλείας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας. Κατὰ τὴν προσευχὴν ὑψώνουν τοὺς ὀφθαλμοὺς διὰ τὴν θεωρίαν τοῦ θεοῦ, ἐνῶ τὰς χεῖρας ὑψώνουν διὰ νὰ δείξουν ὅτι εἶναι καθαροὶ ἀπὸ κάθε κοσμικῆς ἀδικίας· τὴν δουλείαν θεωροῦν, συμφώνως πρὸς τὰς στωικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Γραφῶν, ὡς παρὰ φύσιν κατάστασιν καὶ ὡς προϊόν τῆς ἀρχεαῖκου ἀνισότητος. Εἰς τὰς συνάξεις τὸν ἐφαρμόζουσιν τὰς ἀντιλήψεις των αὐτάς. Πάντα ταῦτα δὲν ἀντιπροσωπεύουν τὰ θεωρητικὰ περὶ ἀνισότητος κηρύγματα τῆς Στωᾶς· ἀποτελοῦν προᾶξιν, ἡ ὁποία προδίδει ἰουδαϊκὸν παλμόν. Ὡς σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι οἱ ὑπηρετοῦντες κατὰ τὰ δεῖπνα τῶν Θεραπευτῶν νέοι ὁμοιάζουν ἴσως πρὸς τοὺς «νεωτέρους», περὶ τῶν ὁποίων ἀναφέρουν αἱ Πράξ. 5,6, ὅπερ δεικνύει

τὴν παλαιστίνην προέλευσιν καὶ τοῦ θεσμοῦ τούτου. Γενικῶς εἰπεῖν, ἀναγινώσκοντες ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τὸν ἔπαινον ποῦ ἔγραφεν ὁ Φίλων περὶ τῶν Θεραπευτῶν εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας πρέπει νὰ ἔχωμεν κατὰ νοῦν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀπαλείφει τὸν Ἰουδαϊκὸν χαρακτῆρα τῶν ἐκτιθεμένων καὶ γενικεύει, χρησιμοποιοῦν γλῶσσαν, ἡ ὁποία θὰ ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς ἀναγνώστας προσιτὰ καὶ κατανοητὰ τὰ γραφόμενα. Τὸ αὐτὸ πράττει ἐν πολλοῖς, κατὰ λίαν μάλιστα διακρινόμενον τρόπον καὶ ὁ Ἰώσηπος, ὅταν π.χ. ὁμιλῶν περὶ τῶν Ζηλωτῶν ὑπερασπιστῶν τῆς Μασάδας (73 μ.Χ.) παρουσιάζει τὸν ἀρχηγόν των Ἐλεάζαρον λαλοῦντα ὡσὰν νὰ ἦτο μαθητὴς τοῦ Σενέκα (βλ. Ἰουδ. Πολ. VII, 341)· τοῦτο δὲ οὐχὶ ἐξ ἀγνοίας περὶ τοῦ ποιοῦ ἦσαν οἱ Ζηλωταί, ἀλλ' ἐκ τινος προσπαθείας «διαλόγου» πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ ἐν τῷ ἅμα ἐξάρσεως τοῦ ἰδίου ἔθνους καὶ τῆς ἰδίας θρησκευτικῆς κληρονομίας.

Ἡ εἰκὼν ποῦ δίδει ὁ Φίλων περὶ τῶν Θεραπευτῶν εἶναι ἰδεώδης. Πλήρης τάξις ἐπικρατεῖ παντοῦ. Εἰς τὰ κοινὰ δεῖπνα ἡ τάξις αὐτὴ φαίνεται περισσότερον. Ἀνακλίνονται εἰς τὰ δεῖπνα ἐπὶ λιτῶν ἀνακλιντρων κατ' ἀρχαιότητα, δηλ. συμφώνως πρὸς τὸν χρόνον ποῦ εἰσῆλθον εἰς τὴν κοινότητα. Τοῦτο σημαίνει παράδοσιν καὶ τάξιν. Τῶν συνάξεων προεξάρχει ὁ «πρόεδρος» βοηθούμενος ὑπὸ τῶν «ἐφημερευτῶν», ὑπὸ «ἡγεμόνων» καὶ «ἐξάρχων» εἰς ὅτι ἀφεώρα εἰς τοὺς χοροὺς. Πάντα ταῦτα δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ἐκτιμῆσεως πρὸς τὴν «τάξιν» καὶ τὴν παράδοσιν. Πρέπει ἐπίσης νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι καὶ διὰ λόγους ἀσφαλείας καὶ διὰ τὴν πρόληψιν καὶ τὸν περιορισμὸν οἰωνδῆποτε ἀταξιῶν ἢ δυσαρέστων καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι φυσικὸν νὰ συμβαίνουν εἰς ὅλων τῶν εἰδῶν τὰς κοινωνίας, ὑπῆρχε κάποια διοίκησις ἐντὸς τῆς κοινότητος, ἔστω καὶ ὑποτυπώδης.

Καὶ περὶ τῶν οἰκονομικῶν τῆς κοινότητος δέον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ περὶ τῆς διοικήσεως. Οἱ Θεραπευταὶ παρουσιάζονται ὡς ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ πρωίας μέχρι νυκτὸς προσηύχοντο, ἐμελέτων, ἐφιλοσόφουν καὶ συνέθετον ὕμνους. Πόθεν ὅπως ἐπορίζοντο τὰ πρὸς τὸ ζῆν; Ἐφ' ὅσον δὲν ἀπετέλουν κοινότητα ἐργασίας, ὅπως οἱ Ἑσσαῖοι, πῶς ἐξοικονόμουν τὰ πρὸς τὸ ζῆν; Ἄν βεβαίως ἡ ἐργασία ἦτο χαρακτηριστικὸν τῆς κοινότητος αὐτῆς, ὁ Φίλων δὲν θὰ παρέλειπε νὰ τὸ ἀναφέρῃ. Πρέπει, λοιπόν, νὰ ὑποθέσωμεν ἐξ ἄλλης πηγῆς πόρον τινὰ ζωῆς δι' αὐτοὺς. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐγγὺς εὐρισκομένη Ἀλεξάνδρεια ἐπρομήθευε τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα ὑπὸ τύπον δώρων ἀπὸ ἐπισκέπτας ἢ ὑπὸ τύπον ἀμοιβῆς διὰ θεραπείας παρεχομένης ὑπὸ τῶν Θεραπευτῶν. Ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε κοινὸν ταμεῖον διὰ τὰ κοινὰ δεῖπνα καὶ τὰς συνάξεις εἶναι αὐτονόητον. Μήπως, ἐπίσης, οἱ εὐκατάστατοι πολῖται, οἱ ὁποῖοι ἀπεφάσιζαν νὰ μονάσουν παρὰ τὴν Μαρεώτιδα, ὅταν ἐγκατέλειπαν τὰ ὑπάρχοντά των εἰς οἰκίους καὶ συγγενεῖς, διετήρουν ἐν μικρὸν μέρος διὰ τὴν ἐν τῷ «μοναστηρίῳ» συντήρησίν των; Ἄγνωστον. Μόνον εἰκασίας δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθῇ γενικῶς ἐνταῦθα ὅτι ἡ διὰ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ζωῆς

ἄρνησις τῆς ιδιοκτησίας καὶ τῆς δουλείας συνδέει τοὺς Θεραπευτὰς πρὸς τοὺς 'Εσσαίους τῆς Παλαιστίνης, ἃν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι παρ' οὐδεμιᾶς ἄλλης Ιουδαϊκῆς παρατάξεως καταπολεμεῖται τόσο πολὺ ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ιδιοκτησία (βλ. D. Howlett, *The Essenes and Christianity*, N. York, σελ. 150).

Αἱ κοιναὶ συνάξεις καὶ τὰ δεῖπνα. Ἡ ἐβδόμη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος, ὡς παρὰ πᾶσιν τοῖς Ἰουδαίοις, ἐτύγχανεν εἰδικῆς προσοχῆς καὶ παρὰ τοῖς Θεραπευταῖς. Ἐνδεδυμένοι λευκὰ συνεκεντροῦντο εἰς τὸ κοινὸν «σεμνεῖον». Ἐκεῖ ἐκάθηντο κατὰ πρεσβεῖα μὲ ὅλην τὴν σοβαρότητα, ἔχοντες τὰς χεῖρας ὑπὸ τὸ ἔνδυμα, τὴν μὲν δεξιὰν μεταξὺ τοῦ στήθους καὶ τοῦ γενείου, τὴν δὲ ἀριστερὰν κάτω παρὰ τὸ πλευρόν. Τότε ὁ πρεσβύτερος ἐξ αὐτῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ τὴν βαθυτέραν γνῶσιν τῶν διδασκῶν των, ἠγείρετο καὶ ὠμίλει μὲ σταθερὰν φωνήν, μὲ δύναμιν φρονήσεως, χωρὶς τὰ ρητορικὰ σχήματα τῶν παλαιῶν ρητόρων ἢ τῶν συγχρόνων σοφιστῶν, ἐρευνῶν μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐξηγῶν μὲ ἀκρίβειαν τὸ ἀληθὲς νόημα τῶν Νόμων, οἱ ὁποῖοι, οὕτως ἐξηγούμενοι, εἰσῆρχοντο ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ἔμεναν ἐκεῖ διὰ παντός. Ἡσύχως ἤκουον ὅλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Τὸ «κοινὸν σεμνεῖον» εἰς τὸ ὁποῖον ἅπαντες συνεκεντροῦντο, ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ ἀνδρῶνος καὶ τοῦ γυναικωνίτου, χωριζομένων διὰ τοίχου ὕψους τριῶν ἕως τεσσάρων πήχεων, ἔτσι ὥστε καὶ ἡ γυναικεία αἰδῶς νὰ διαφυλλάσσεται καὶ εὐκρινῶς παρὰ πάντων νὰ ἀκούωνται οἱ λόγοι τοῦ ὁμιλητοῦ. Ἡ συγκατάθεσις πρὸς τὰ κηρυττόμενα ἐδεικνύετο διὰ κλίσεως τῆς κεφαλῆς καὶ διὰ τῆς ἐκφράσεως τῶν ὀφθαλμῶν, ἡ δὲ διαφωνία διὰ κινήσεως τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἐπὶ τοῦ στήθους. Μετὰ ταύτην «τὴν τῆς ψυχῆς ἐπιμέλειαν» φροντίζουν καὶ περὶ τῆς καθαρότητος τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον χρίουν («λιπαίνουσι») καὶ περιποιοῦντα καὶ ἀπαλλάσσουν τῆς ἐργασίας, ὅπως ἀπαλλάσσει τις τὰ ζῶα τῆς συνεχοῦς ἐργασίας κατὰ τὰ Σάββατα.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρει τὸν Φίλωνα ἡ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ περιώνυμα ἑλληνικὰ συμπτώσια τῆς ἀρχαιότητος περιγραφὴ μιᾶς ἑορτῆς τῶν Θεραπευτῶν ἐστιάσεως. Ἐκ τῆς φρασεολογίας τοῦ Φίλωνος δὲν εἶναι δυστυχῶς δυνατόν νὰ συναχθῇ μετὰ βεβαιότητος ἃν ἡ συνεστίασις αὕτη συνεδέετο πρὸς τὴν παννυχίδα τοῦ Πάσχα ἢ τῆς Πεντηκοστῆς ἢ πρὸς ἰδίαν τινὰ τῶν Θεραπευτῶν ἑορτήν, λαμβάνουσαν χώραν εἰς τὸ τέλος ἐκάστης ἐβδόμης ἐβδομάδος. Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς: «Οὗτοι τὸ μὲν πρῶτον ἀθροίζονται δι' ἑπτὰ ἐβδομάδων, οὐ μόνον τὴν ἀπλὴν ἐβδομάδα ἀλλὰ καὶ τὴν δύναμιν τεθηκότας: ἀγνὴν γὰρ καὶ ἀειπάρθεον αὐτὴν ἴσασι. "Ἐστὶ δὲ προσόρτιος μερίστῃς ἑορτῆς, ἣν πεντηκοστάς ἐλαχεν...» (65). «Ὁ ἀριθμὸς 50 ἐθεωρεῖτο ὑπ' αὐτῶν ὡς ὁ πλέον ἱερὸς καὶ φυσικὸς τῶν ἀριθμῶν, συνιστάσεμος ἐκ τῆς δυνάμεως τοῦ ὀρθογωνίου τριγώνου (3²45³), τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν, ἐξ ἧς προῆλθε τὸ σύμπαν. "Ὅτι πρόκειται περὶ καθιερωμένης Ιουδαϊκῆς ἑορτῆς δικαιοῦμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Φίλων, ἀρχόμενος τῆς περιγραφῆς τῆς παννυχίδος τῶν Θεραπευτῶν,

σημειώνει ότι οὔτοι πιστῶς τηροῦν «τὰς τοῦ προφήτου Μωϋσέως ἱερῶτάτας ὑψηγήσεις» (64). Δὲν εἶναι ὅμως εὐκόλον, ἴσως μάλιστα δὲν εἶναι δυνατόν, νὰ ἀποφασίσῃ τις ἂν ἐν τῇ προκειμένῃ ἑορτῇ πρόκειται περὶ τοῦ Πάσχα (ὡς δέχεται π.χ. ὁ Daniélou) ἢ περὶ τῆς Πεντηκοστῆς (Conybear, Colson κ.ἄ.) ἢ περὶ ἄλλης τινὸς ἑορτῆς λαμβανούσης χώραν καθ' ἑκάστον πεντηκονθήμερον (Lucius, Wendland κ.ἄ.). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ ἑορτασμός τοῦ Πάσχα εἶχεν οἰκιακὸν καὶ αὐστηρὸν χαρακτῆρα, ἡ δὲ Πεντηκοστή κατ' ἐξοχὴν εὐθυμον· τοῦτο ὡς καὶ αἱ ἐκφράσεις περὶ «πεντηκοντάδος» καὶ «δι' ἑπτὰ ἑβδομάδων» εὐνοοῦν τὴν Πεντηκοστὴν ἕναντι τοῦ Πάσχα. Εἶναι ὅμως ἐπίσης βέβαιον ὅτι ὡς «μεγίστη ἑορτῇ» δι' ἓνα Ἰουδαῖον δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ μόνον τὸ Πάσχα, κατ' ἀμφοτέρας δὲ τὰς ἑορτὰς ἐψάλλοντο ὕμνοι καὶ ἐγίνοντο χοροὶ (βλ. περιγραφὴν παρὰ G. F. Moore, Judaism, II, σελ. 43 ἐξ), ἂν καὶ ἡ παρ. 87 «ἐνθουσιῶντές τε ἄνδρες ὁμοῦ καὶ γυναῖκες, εἰς γενόμενοι χορός, τοὺς εὐχαριστηρίους ὕμνους εἰς τὸν σωτῆρα θεὸν ᾗδον ἐξάρχοντος τοῖς μὲν ἀνδράσιν Μωϋσέως τοῦ προφήτου, ταῖς δὲ γυναῖξι Μαριάμ τῆς προφήτιδος» συνηγορεῖ ὑπὲρ ψαλμῶν καὶ χορῶν σχετικῶν πρὸς τὸ θέμα τοῦ Πάσχα.

Τὸ πρόβλημα παραμένει καὶ ὅταν ἴδῃ τις αὐτὸ ἐκ τῆς ἐπόψεως τοῦ κατὰ τὴν προεόρτιον τῆς μεγίστης ἑορτῆς παννυχίδα παρατιθεμένου «σιτίου» («..... οἱ νέοι τὴν πρὸ μικροῦ λεχθεῖσαν τράπεζαν εἰσκομίζουσιν, ἐφ' ἧς τὸ παναγέστατον σιτίον, ἄρτος ἐξυμωμένος μετὰ προσοψήματος ἁλῶν, οἷς ὕσσωπος ἀναμεικταί, δι' αἰδῶ τῆς ἀνακειμένης ἐν τῷ ἁγίῳ προνάῳ τραπέζης· ἐπὶ γὰρ ταύτης εἰσὶν ἄρτοι καὶ ἄλεις, ἄνευ ἡδυσμάτων, ἄζυμοι μὲν οἱ ἄρτοι, ἀμιγεῖς δὲ οἱ ἄλεις. Προσῆκον γὰρ ᾗν τὰ μὲν ἀπλούστατα καὶ εἰλικρινέστατα τῇ κρατίστῃ τῶν ἱερέων ἀπονεμηθῆναι μερίδι λειτουργίας ἁθλόν, τοὺς δὲ ἄλλους τὰ μὲν ὅμοια ζηλοῦν, ἀπέχεσθαι δὲ τῶν αὐτῶν, ἵνα ἔχωσι προνομίαν οἱ κρείττονες» 81-82). Δὲν διευκολύνεται ἡ κατανόησις τοῦ κειμένου τούτου διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ὑποθέσεως τοῦ Colson ὅτι ἐξέπεσεν ἄρνησις πρὸ τοῦ «παναγέστατον σιτίον» (σελ. 163), ἀφοῦ καθὼς ἰσχυρίζεται ὁ Φίλων, ὁ μόνος λόγος τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν δύο τραπεζῶν ὀφείλεται εἰς τὴν πρόθεσιν τῆς διατηρήσεως τοῦ πρωτείου τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἱερατείου. Βεβαίως, ἂν τοῦτο ἤθελε ληφθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, θὰ διέκρινε σαφῶς τοὺς Θεραπευτὰς τῶν Ἑσσαίων ἐν σχέσει πρὸς τὴν στάσιν ἕναντι τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ ἱερατείου. Ἐδῶ ὅμως τὸ μέτρον κρίσεως μεταξὺ τῶν ἱερέων τοῦ Ναοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ τῶν Θεραπευτῶν δὲν εἶναι παράδοσις τις ἰδιαιτέρα ἐδῶ ἢ ἐκεῖ ἀλλ' ὁ βαθμὸς τῆς ἐγκρατείας καὶ τῆς ἀποστροφῆς πρὸς τὰς ἐγκοσμίους ἀπολαύσεις. Ἀλλαις λέξεσιν ὁ Φίλων παρυσιάζει τοὺς ἱεροσολυμίτας ἱερεῖς ὡς μείζονας τῶν Θεραπευτῶν εἰς τὴν ἐγκράτειαν, (Πρβλ. 74 «νηφάλια γὰρ ὡς τοῖς ἱερεῦσι θύειν καὶ τούτοις βιοῦν ὁ ὀρθὸς λόγος ὑψηγεῖται»). Μία τοιαύτη ἀντίληψις οὐδόλως μᾶς ξενίζει, ἀφοῦ, ὡς καὶ προηγουμένως ἐσημειώθη, ὁ Φίλων χρησιμοποιεῖ περὶ τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ εἰδωλοατρικὰς πηγὰς, ἐνταῦθα δὲ πρόκειται προφανῶς περὶ

«σχήματος» ἐπιβαλλομένου ἐκ τῆς τεχνικῆς τῆς συγκρίσεως. Πῶς ὅμως εἶναι δυνατὸν ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας νὰ ἀποφασίσῃ κανεὶς περὶ τίνος ἀκριβῶς ἰουδαϊκῆς παννυχίδος πρόκειται; Προσφάτως ἐγένοντο ἀπόπειραι λύσεως τοῦ προβλήματος διὰ συσχετισμοῦ πρὸς τὸ ἡμερολόγιον καὶ τὸ ἐορτολόγιον τῶν Ἑσσαίων.

Ἐκ τῶν κειμένων τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης διεπιστώθη ὅτι ὁ ἀριθμὸς 50 δηλούμενος διὰ τοῦ ἑβρ. «noun» ἦτο ἱερὸς ἀριθμὸς διὰ τοὺς Ἑσσαίους (Βλ. Dupont Sommer, La sainteté du signe «Noun» dans le Manuel de discipline, ἐν Académie Royale Belgique, Bulletin Cl. de Lettres, 38, 1952, σελ. 184-193). Ἐπίσης γνωρίζομεν ὅτι οὗτοι ἐτήρουν τὴν ἐορτὴν τῶν Ἑβδομάδων, ἥτις ἦτο καὶ ἡ ἐορτὴ τῆς εἰσόδου νέων μελῶν εἰς τὴν κοινότητα (Βλ. Milik, Dix ans de découvertes dans le désert de Juda, Paris 1957, σελ. 77). Ἐκ τῶν δεδομένων τούτων ὁ Geoltrain ἐξάγει τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον οὐσιαστικῶς ἀποτελεῖ συμβιβασμὸν τῶν προηγουμένων μνημονευθεισῶν περὶ Πάσχα καὶ Πεντηκοστῆς ἀπόψεων: Οἱ Ἑσσαῖοι ἐώρταζαν τὴν ἐορτὴν ταύτην τῶν Ἑβδομάδων πεντήκοντα ἡμέρας μετὰ τὴν προσφορὰν τῆς «ἀπαρχῆς» τῶν καρπῶν, ἥτις ἐγένετο τὴν δωδεκάτῃ ἡμέρᾳ μετὰ τὸ Πάσχα. Αὕτῃ ἡ ἐορτὴ τῶν Ἑβδομάδων ἦτο ἡ πρώτη τῶν ἐορτῶν τῆς 50ης ἡμέρας καὶ ἐωρτάζετο ἐπτάκις κατ' ἔτος. Ἄν οἱ θεραπευταὶ εἶχον ἡμερολόγιον ἀνάλογον πρὸς τὸ τοῦ Qumran, ὁ ἔβδομος ἐορτασμὸς θὰ συνέπιπτεν ἀκριβῶς τὸ Σάββατον πρὸ τοῦ Πάσχα (Ἐνθ' Ἀνωτ., σελ. 25).

Κατὰ τὴν προεόρτιον λοιπὸν τῆς μεγάλῃς ἐορτῆς συνήρχοντο οἱ Θεραπευταὶ ἐνδεδυμένοι λευκὰ εἰς τὸ κοινὸν σεμνεῖον. Ἀφοῦ οἱ πάντες ἐκάθηντο ἐν ἀπολύτῳ σιγῇ καὶ κατὰ τάξιν, οἱ δὲ διάκονοι ἐλάμβανον τὰς θέσεις των, ὥστε εἰς τὴν κατάλληλον ὥραν νὰ προσφέρουν τὰς ὑπηρεσίας των, «ὁ πρόεδρος αὐτῶν» ἀναλύει θέμα τι ἐκ τῶν Ἀγίων Γραφῶν ἢ προσπαθεῖ νὰ λύσῃ ἐρώτημὰ τι τεθὲν ὑπ' ἄλλου τινός. Χωρὶς ἐπιδείξεις ρητορικῆς ἱκανότητος ἡ ἀνωτέρας τῶν ἀκροατῶν γνώσεως τῶν πραγμάτων, μὲ φυσικότητα καὶ ἄνεσιν ὁμιλεῖ, ἐπιμένων εἰς τὰ οὐσιώδη καὶ ἐνασμενίζων εἰς αὐτά, οὕτως ὥστε ταῦτα νὰ ἐντυπῶνται εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν, οἱ ὁποῖοι παρακολουθοῦν χωρὶς ἰδιαιτέραν προσπάθειαν, δηλώνουν δὲ τὴν μὲν συγκατάθεσίν των πρὸς τὰ λεγόμενα διὰ τῆς ἱλαρότητος τοῦ προσώπου, τὴν δὲ δυσφορίαν των δι' εὐγενοῦς κινήσεως τῆς κεφαλῆς καὶ ἐνὸς δακτύλου τῆς δεξιᾶς χειρός. Ἡ ἐξήγησις τῶν Γραφῶν ἦτο ἡ ἀλληγορικὴ «ἄπασα γὰρ ἡ νομοθεσία δοκεῖ τοῖς ἀνδράσι τούτοις εὐοικεῖναι ζῶν καὶ σῶμα μὲν ἔχειν τὰς ρητὰς διατάξεις, ψυχὴν δὲ τὸν ἐναποκείμενον ταῖς λέξεσιν ἀόρατον νοῦν, ἐν ᾧ ἤρξατο ἡ λογικὴ ψυχὴ διαφερόντως τὰ οἰκεία θεωρεῖν, ὥσπερ διὰ κατόπτρου τῶν ὀνομάτων ἐξαισία κάλλη νοημάτων ἐμφαινόμενα κατιδοῦσα καὶ τὰ μὲν σύμβολα διαπτύξασα καὶ διακαλύψασα, γυμνά δὲ εἰς φῶς παραγαγοῦσα τὰ ἐνθύμια τοῖς δυναμένοις ἐκ μικρᾶς προμνήσεως τὰ ἀφανῆ διὰ τῶν φανερῶν θεωρεῖν» (78). Τὸ μέρος τοῦτο τῆς τελετῆς

τελειώνει, όταν τὸ θέμα ἐπαρκῶς ἀναπτυχθῇ ὑπὸ τοῦ «προέδρου» καὶ κατανοηθῇ ὑπὸ τῶν ἀκροατῶν. Τότε χειροκτοροῦν ὅλοι ἀπὸ τὴν εὐχαρίστησιν των ἐκ τοῦ λόγου καὶ ἐπὶ τῇ προόψει τοῦ τί θὰ ἀκολουθήσῃ. Ἐπειτα, ὁ μὲν πρόεδρος ἐγχειρόμενος ψάλλει ὕμνον πρὸς αἶνον τοῦ Θεοῦ εἴτε ἰδικῆς του συνθέσεως εἴτε παλαιοῦ τινος ποιητοῦ. Μετ' αὐτὸν ἄλλοι ἐγείρονται κατὰ σειρὰν καὶ μετὸν κατάλληλον τρόπον καὶ ψάλλουν ὕμνους, ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἀκούουν μετὰ σεμνότητος καὶ προσοχῆς, ἐκτὸς ὅταν ἔρχεται ἡ στιγμή νὰ ἐνώσουν τὴν φωνήν των εἰς τὰ «ἀκροτελεύτια καὶ ἐφύμνια». Εἶναι ἀνεξακριβώτου σημασίας ἡ δῆλωσις τοῦ Φίλωνος ὅτι οἱ παλαιότεροι Θεραπευταί «μέτρα (γὰρ) καὶ μέλη καταλελοίπασι πολλὰ ἐπῶν, τριμέτρων, προσοδίων ὕμνων, παρασπονδίων, παραβωμίων, στασίμων χορικῶν στροφᾶς πολυστρόφοις εὖ διαμετρημένων...» (80), οὔτε εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ καθορίσωμεν ἐγγύτερον τὴν ἔννοιαν τῶν μνημονευομένων «παρασπονδίων» καὶ «παραβωμίων» ὕμνων διὰ τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῆς κοινότητος τῶν θεραπευτῶν. Πάντως, τὰ περὶ ἀπαγγελίας ὕμνων ὑπὸ τοῦ προέδρου καὶ τῶν λοιπῶν μελῶν τῆς συνάξεως δύνανται νὰ συσχετισθοῦν πρὸς τὴν χρῆσιν πολυαριθμῶν ὕμνων, οὓς συναντῶμεν εἰς τὰ κείμενα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης (βλ. Vermès, *The Dead Sea Scrolls in English*, Pelican, 1962, σελ. 149). Ὅταν ἐτελείωνεν ἡ ψαλμωδία, «οἱ νέοι» ἔφεραν ἐντὸς τὴν τράπεζαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπῆρχε τὸ «παναγέστατον σιτίον», ἐνζυμος ἄρτος ἀλατισμένος καὶ ἀνάμεικτος δι' ὕσώπου.

Μετὰ τὸ δεῖπνον «τὴν ἱερὰν ἄγουσι παννυχίδα» (83). Ἐγείρονται ὅλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, καὶ ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς ἱλαρότητος δημιουργοῦνται δύο χοροὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν «ἡγεμόνα» καὶ «ἑξαρχον» καὶ ψάλλουν «πεποιημένους ὕμνους εἰς τὸν Θεόν» εἰς διάφορα μέλη καὶ μέτρα ἄλλοτε ὁμοῦ καὶ ἄλλοτε ἀντιφωνικῶς, κρατοῦντες τὸν ρυθμὸν διὰ κινήσεως τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν, καὶ μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἐκτελοῦν ἄλλοτε ὕμνους τῶν λιτανειῶν ἢ τῶν στάσεων καὶ ἄλλοτε στροφᾶς καὶ ἀντιστροφᾶς ἐν χορῷ. Ὅταν δὲ οἱ χοροὶ τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν κορεσθοῦν ἐκ τοῦ χοροῦ κεχωρισμένως, ἐνώνονται εἰς ἓνα χορὸν κατὰ μίμησιν τοῦ χοροῦ τῶν Ἰσραηλιτῶν μετὰ τὴν διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης, ὅτε ὁ Μωϋσῆς ἡγεῖτο τοῦ χοροῦ τῶν ἀνδρῶν, ἡ δὲ Μαριάμ τοῦ χοροῦ τῶν γυναικῶν. Αἱ βαρεῖται φωναὶ τῶν ἀνδρῶν ἀνεμινγύοντο μὲ τὰς λεπτὰς φωνὰς τῶν γυναικῶν εἰς μίαν «ἐναρμόνιον συμφωνίαν». «Πάγκαλα μὲν τὰ νοήματα, πάγκαλοι δὲ αἱ λέξεις, σεμνοὶ δὲ οἱ χορευταί· τὸ δὲ τέλος καὶ τῶν νοημάτων καὶ τῶν λέξεων καὶ τῶν χορευτῶν εὐσέβεια» (88). Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ μέθη συνεχίζεται μέχρι τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου. Μόλις ἴδουν τὸν ἥλιον ἀνατέλλοντα, ὑψώνουν τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ζητοῦν «εὐημερίαν καὶ ἀλήθειαν... καὶ ὀξυωπίαν λογισμοῦ», μετὰ δὲ τὴν προσευχὴν ἕκαστος ἀποσύρεται εἰς τὸ ἴδιον σεμνεῖον διὰ νὰ συνεχίσῃ ἐκεῖ «τὴν συνήθη φιλοσοφίαν», ὅπως ὁ ἔμπορος ἢ ὁ γεωργὸς ἐκτελοῦν τὰ καθημερινὰ των ἔργα.

Ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἐσημειώθη, διὰ τῆς μακρᾶς περιγραφῆς τοῦ συμποσίου

τῶν Θεραπευτῶν ἐπιδιώκει ὁ Φίλων νὰ δεῖξῃ πόσον ἀνώτεροι εἶναι οἱ Ἰουδαῖοι θεωρητικοὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, κατὰ τῶν συμποσίων τῶν ὁποίων ἀσχεῖ ὁ φιλόσοφος Φίλων δριμυτάτην κριτικὴν. Τὰ συμπόσια ἐκεῖνα «συγκρινόμενα ταῖς τῶν ἡμετέρων οἱ τὸν θεωρητικὸν ἡσπάσαντο βίον, γέλως ἀναφάνεϊται» (58).

Φιλολογικὴ Παραγωγή. Οἱ Θεραπευταὶ δὲν ἦσαν μόνον ἀσκηταὶ ἀλλὰ καὶ μελετηταὶ τῶν Γραφῶν. Ὑπὸ τοῦ Φίλωνος παρουσιάζονται ὡς ἐν εἶδος ἱερᾶς ἀκαδημίας, ἀφοῦ κατὰ τὰς κοινὰς συνάξεις ἐγίνοντο συζήτησις ἐπὶ θεμάτων καὶ προβλημάτων τῆς ἐρμηνείας τῶν Γραφῶν. Δὲν σώζεται ἵχνος τι ἐκ τῆς ἱερᾶς τῶν φιλολογίας. Κατὰ καιροὺς, βεβαίως, ἀπεδόθησαν εἰς αὐτοὺς διάφορα ἔργα ὑπὸ τούτου ἢ ἐκείνου ἐκ τῶν ἐρευνητῶν, χωρὶς τελικῶς νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι κάποιος ἀπὸ αὐτὰ πράγματι προέρχεται ἀπὸ τοὺς Θεραπευτάς. (Βλ. σχετικῶς J. Moffatt, ἐν *Encyclopedia of Religion and Ethics*, τόμ. 12, σελ. 317 ἐξ.). Τοιαῦτα ἔργα εἶναι τὰ ἐξῆς: (α) «Λόγος» ἦτοι ὕμνος μὲ τὸ ἰδεολογικὸν χρῶμα τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἰουδαϊσμοῦ, περὶ οὗ ἡσχολήθη ὁ A. Dieterich (*Abrahas*, Leipzig, 1891, σελ. 138 ἐξ. 145 ἐξ. παρὰ Moffatt, "Ενθ' Ἀνωτ. σελ., 317). Ἀλλὰ κατὰ τὸν Moffatt, ὁ ὕμνος αὐτὸς ἀντιπροσωπεύει εὐημέρειον συγκρητισμόν. Δὲν ὑπάρχει τι ἐν αὐτῷ δυνάμενον νὰ ἀποδοθῇ εἰδικῶς εἰς τοὺς Θεραπευτάς, παρὰ δὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ Ἰσραὴλ ἐκ τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης, τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι ὅπως γενικὸν καὶ δὲν δύναται νὰ συσχετισθῇ εἰδικώτερον πρὸς τὰ χορικά ἄσματα τῶν Θεραπευτῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παννυχίδος τῶν. Ὁ «Λόγος» μᾶλλον ἀντιπροσωπεύει ἰδέας ποὺ εὐρίσκομεν ἀργότερον ἀνεπτυγμένας μεταξὺ τῶν Ἐγκρατιτῶν, δηλ. ἀποστροφὴν πρὸς τὸν γάμον, ἀποφυγὴν τοῦ οἴνου καὶ τῶν ζῶικῶν τροφῶν. (β) Τινὲς ἀπέδωσαν εἰς τοὺς Θεραπευτάς τὸ βιβλίον τῆς Σοφίας Σολομώντος. Ὑπάρχουν πολλαὶ ἀντιρρήσεις διὰ τὴν ἀποδοχὴν μιᾶς τοιαύτης ὑποθέσεως. Ἡ ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Σοφίας ἔμφασις ἐπὶ τοῦ «ὄσιος» καὶ «ὁσιότητος» μᾶλλον ἢ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς εὐσεβείας ἀσφαλῶς δηλοῖ ὅτι τὸ βιβλίον προῆλθεν ἐκ τινος ἐσωτερικοῦ κύκλου ἢ ἐκ τινος εὐσεβιστικῆς ἰουδαϊκῆς αἵρέσεως, δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ στοιχεῖα, δι' ὧν νὰ ἀποδεικνύεται ἢ ἐκ τοῦ κύκλου τῶν Θεραπευτῶν προέλευσις αὐτοῦ. Ὁ Moffatt ("Ενθ' Ἀνωτ.) σημειώνει μίαν ὁλόκληρον σειρὰν σχέσεων, ἐπισημαίνων εὐθύς τὸ ἀναπόδεικτον τῆς ἐξαρτήσεως. Οὕτως ἡ χρῆσις τοῦ «θεραπεύειν» ἐν 10,6-9 καὶ 3,13 ἐξ. δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξύμνησιν τῆς ἀγαμίας· ἀλλὰ καὶ ἂν τοῦτο συνέβαινε, ἢ παρὰ τῷ μεταγενεστέρῳ ἰουδαϊσμῷ τάσις νὰ ἐξαρθῇ ἡ ἀγαμία δὲν περιορίζεται εἰς τὸν κύκλον τῶν Θεραπευτῶν. Τὰ ἐν 4,7-9 τονίζουν τὴν γενικώτερον ἀποδεκτὴν ἀλήθειαν ὅτι ἡ «ζωὴ» μετρεῖται ὄχι ἐκ τῆς ἡλικίας τοῦ ἀνθρώπου ἀλλ' ἐκ τοῦ πόσον εἶναι τις σοφός, οὐδεμίαν δὲ ἰδιάζουσαν σχέσιν πρὸς τὸν κανονισμόν τῶν Θεραπευτῶν, παρὰ τοῖς ὁποίοις τὰ πρεσβεῖα καθω-

ρίζοντο ὄχι ἐκ τῆς ἡλικίας ἀλλ' ἐκ τοῦ χρόνου εἰσόδου εἰς τὴν κοινότητα. Ὁ ὑπαινιγμὸς ἐν 7,28-8,2 (ταύτην (τὴν σοφίαν) ἐφίλησα καί... ἐζήτησα νύμφην ἀγαγέσθαι ἐμαυτῶ) ὁμοιάζει πῶς πρὸς τὰ ἐν παραγρ. 68 τοῦ ἔργου Περὶ βίου θεωρητικοῦ: «Συνεστιῶνται δὲ καὶ γυναῖκες, ὧν πλεῖσται γηραιαὶ παρθέναι, τὴν ἀγνείαν, οὐκ ἀνάγκη, καθάπερ ἔναι τῶν παρ' ἑλλήσιν ἱερείων, διαφυλάξασαι μᾶλλον ἢ καθ' ἐκούσιον γνώμην, διὰ ζῆλον καὶ πόθον σοφίας, ἥ συμβιοῦν σπουδάσασαι τῶν περὶ τὸ σῶμα ἡδονῶν ἡλόγησαν, οὐ θνητῶν ἐκγόνων ἀλλ' ἀθανάτων ὀρεχθεῖσαι, ἃ μόνη τίκτειν ἀφ' ἑαυτῆς οἷα τέ ἐστιν ἡ θεοφιλὴς ψυχὴ, σπείραντος εἰς αὐτὴν ἀκτῖνας νοητὰς τοῦ πατρός, αἷς δυνήσεται θεωρεῖν τὰ σοφίας δόγματα». Ἀλλ' ἡ μεταφορικὴ αὐτὴ περιγραφὴ ἔχει τὴν ἐφαρμογὴν τῆς εἰς τὴν μίαν περίπτωσιν ἐπὶ τῶν ἀνδρῶν, εἰς τὴν ἄλλην ἐπὶ τῶν γυναικῶν, εἶναι δὲ πολὺ γενικὴ καὶ κοινὴ ὥς πρὸς τὸ περιεχόμενον (πρβλ. Σοφ. Σειρ. 15,2· Παροιμ. 2,17). Τέλος ἡ συνήθεια τῶν Θεραπευτῶν νὰ προσεύχωνται ἐστραμμένοι πρὸς τὴν ἀνατολὴν δὲν ἦτό τι ἰδιάζον παρ' αὐτοῖς μόνον μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων, τὰ δὲ ἐν Σοφ. 16,28 «....πρὸς ἀνατολὴν φωτὸς ἐντυγχάνων σοι» δὲν ἀναφέρονται κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν συνήθειαν τῶν Θεραπευτῶν. Τὰ λόγια αὐτὰ εὐρίσκονται εἰς τὴν συνήθειαν μιᾶς ἡθικῆς καὶ πνευματικῆς ἐρμηνείας τοῦ μάννα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐπισημανθέντων παραλλήλων δὲν δύναται νὰ συναχθῇ τὸ συμπέρασμα περὶ καταγωγῆς τῆς Σοφίας ἐκ τῶν κύκλων τῶν Θεραπευτῶν.

Τινὲς ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ἀπέδωκαν τὸ ἀμφισβητούμενον καὶ ἐξ ἐπόψεως προελεύσεως καὶ ἐξ ἐπόψεως χρόνου συγγραφῆς ἔργον «Ἰωσήφ καὶ Ἀσενέθ» (Βλ. Schürer, "Ενθ' Ἀνωτ. τόμ. 2, 399 ἐξ. Π. Μπρατσιώτου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Π. Διαθήκην, ἐν Ἀθήναις 1937, σελ. 639· τοῦ Αὐτοῦ, Ἀσενέθ, ἐν Θ.Η.Ε., τόμ. 3, σελ. 360) εἰς τοὺς Θεραπευτάς. Πολὺς μάλιστα λόγος γίνεται περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ περιγραφομένου δείπνου (8,5-9,15, 5-16,6) ἐν σχέσει πρὸς τὸν χαρακτῆρα ὀρισμένου δείπνου ἐν τοῖς κειμένοις τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης (Βλ. K. Kuhn, *The Lord's Supper and the Communal Meal at Qumran*, ἐν *The Dead Sea Scrolls and the New Testament*, ed. Kr. Stendahl, London 1958, σελ. 74-77). Ἐκτὸς ὅμως τῆς ἀδυναμίας νὰ χρονολογηθῇ τὸ ἔργον τοῦτο ἀκριβῶς, ἡ κατάστασις ἐν αὐτῷ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον περιπεπλεγμένη, ἀφοῦ πρόκειται περὶ ἀρχικῶς Ἰουδαϊκοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον ἔτυχε χριστιανικῆς ἐπεξεργασίας.

Προσφάτως ὁ M. Philonenko ἀντιπαρέβαλε πληροφориᾶς τοῦ Φίλωνος περὶ τῶν Θεραπευτῶν πρὸς στοιχεῖα προερχόμενα ἐκ τοῦ ἔργου «Διαθήκη Ἰώβ» (*Le Testament de Job et les Therapeutes*, ἐν *Semitica* 1958, σελ. 41-53). Ἀλλ' ἡ διδασκαλία τῆς Διαθήκης Ἰώβ εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ τῶν εὐσεβῶν Ἰουδαίων τῆς Παλαιστίνης, τοῦ αὐστηροῦ Ἰουδαϊσμοῦ, προέρχεται ἐκ τῆς μετὰ τὸ 165 π.Χ. ἐποχῆς καὶ τονίζει τὴν διδασκαλίαν περὶ ἀναστάσεως καὶ αἰώνιου ζωῆς, τὴν εὐσπλαγχνίαν πρὸς τὸν πτωχὸν καὶ τὸν ἀδύνατον καὶ τὴν ἀποφυγὴν τῶν μικτῶν γάμων (Βλ. R. Pfeiffer, "Ενθ' Ἀνωτ., σελ. 70-72).

Σχέσεις τῶν Θεραπευτῶν πρὸς τοὺς Ἑσσαίους. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐθίγη ἤδη εἰς τὰ προηγούμενα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Λόγω τῶν πολλαπλῶν ὁμοιοτήτων μεταξὺ τῶν δύο τούτων πνευματικῶν ἰουδαϊκῶν κινήσεων, οἱ Θεραπευταὶ θεωροῦνται ὑπὸ πολλῶν ὡς ὁ αἰγυπτιακὸς κλάδος τοῦ παλαιστίνου ἑσσαισμοῦ. Πράγματι, ἐκτὸς ὅσων ἀνεφέρθησαν προηγουμένως, δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι παρ' ἀμφοτέροις μελετᾶται καὶ ἐρμηνεύεται ἀλληγορικῶς ἡ Ἀγία Γραφή, ἐκτὸς δὲ ταύτης παρ' ἀμφοτέροις εὐρηται μεγάλη ἐκτίμησις πρὸς τὰ συγγράμματα τῶν παλαιότερων μελῶν. Φυσικά, ἡ σχέσις αὐτὴ δὲν δύναται νὰ συσκοτίσῃ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἑσσαῖοι παρουσιάζονται εἰς τὰς πηγὰς μας ὡς μία κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικὴ κοινότης ἐργασίας καὶ πειθαρχίας, ὅχι ὡς μεμονωμένοι ἀσκηταὶ μελετηταὶ τῶν Γραφῶν, παρ' οἷς ὁ ζῆλος καὶ ὁ πόθος διὰ τὴν σοφίαν ἀποτελεῖ τὸ κύριον χαρακτηριστικόν. Παρ' ἀμφοτέροις ἀπαντᾶται ἡ ἐκτίμησις πρὸς τοὺς ἀριθμούς. Ὑνδούν τὴν κατάργησιν τῆς δουλείας, ἔζων κατὰ πολὺ ἀπλοῦν τρόπον καὶ ἐνεφανίζοντο εἰς τὰς συνάξεις των ἐνδεδυμένοι λευκά, προσηύχοντο δὲ ἐστραμμένοι πρὸς τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον. Εἰς τὰ κοινὰ γνωρίσματα Θεραπευτῶν καὶ Ἑσσαίων θὰ ἡδύνατο νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἀγαμία, ἂν καί, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Ἰωσήπου, τοῦ Σαδωκαικοῦ Κώδικος καὶ ἄλλων δεδομένων, μερὶς τῶν Ἑσσαίων ἐδέχετο τὸν γάμον. Φαίνεται ὅτι ἡ θέσις τῶν Ἑσσαίων ἐναντι τοῦ γάμου ἦτο ἀμφίρροπος, ἡ δὲ πρὸς τὴν ἀγαμίαν φορὰ ὠφείλετο ὅχι εἰς ἀσκητικὰς τάσεις μετὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐννοίαν ἀλλ' εἰς ἓνα ἐσχατολογικὸν ἀσκητισμὸν, ποὺ σχετίζεται περισσότερον πρὸς τὸν κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους διεξαγόμενον ὑπὸ τῆς ἱερᾶς κοινότητος ἱερὸν πόλεμον. Προκειμένου ὅμως περὶ τῶν Θεραπευτῶν προσκρούομεν εἰς τὴν ἔλλειψιν ἐσχατολογίας παρὰ τῷ Φίλωνι, οὐδὲν δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὡς πρὸς τὰ ἐσχατα παρὰ τοῖς Θεραπευταῖς. Ἑσχατολογικὴ προσδοκία, θεολογία τῆς ἱστορίας, μεσσιανικαὶ τάσεις, ἐθνικὴ ἐξέγερσις ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Φίλωνα. Τὰ ἦθη τῶν Ἑσσαίων ποὺ περιγράφει εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ γνωσθέντα ἐκ τῶν κειμένων τῆς Ν. Θαλάσσης, τὸ πνεῦμα ὅμως εἶναι ἐντελῶς διάφορον, ὅχι μόνον διότι διὰ λόγους φρονήσεως δὲν ἡδύνατο νὰ ὁμιλήσῃ περὶ αὐτῶν εἰς ἔργα ἀπολογητικά, ἀπευθυνόμενα πρὸς εἰδωλολάτρας, ἀλλὰ καὶ διότι διεφώνει πρὸς τὸν ἀποκαλυπτισμὸν τῆς ἱερατικῆς κοινότητος τῶν Ἑσσαίων καὶ περιεφρόνει τὸν ἐθνικισμὸν τῆς. Τὸ ἰδικόν του ἰδεῶδες ἦτο ἐσωτερικόν. Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Φίλων συνειδητῶς ἀφίνει κατὰ μέρος τὰς ἐσχατολογικὰς ἀπόψεις τῆς σαδωκαικῆς κοινότητος διὰ νὰ διατηρήσῃ τὰ ἠθικὰ στοιχεῖα μόνον (Danielou, "Ενθ' Ἀνωτ., σελ. 52-53). Δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς κοινὸν στοιχεῖον Ἑσσαίων καὶ Θεραπευτῶν ὅτι ἀμφότεραι αἱ ὁμάδες ἔζων μακρὰν τοῦ κόσμου, ἀφοῦ οἱ πρῶτοι ἐλάμβανον μέρος εἰς τὰς τύχας τοῦ λαοῦ των, ὡς συνέβη κατὰ τὸν μέγαν πόλεμον ἐναντίον τῆς Ρώμης, ἐδίδασκον τὴν νεότητα. κ.ἄ. Ταῦτα βεβαίως διατυπῶνται μετὰ ἐπιφύλαξιν, ἀφοῦ δὲν

γνωρίζομεν τί ὁ Φίλων καὶ ὡς πρὸς τοὺς Θεραπευτὰς ἀφίνει κατὰ μέρος καὶ τί παρῴσιάζει εἰς τὸ προσκλήνιον.

Πολλαὶ καὶ ποικίλαι εἶναι αἱ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο κοινοτήτων, πέραν ἐκείνων αἵτινες ἐπεσημάνθησαν ἤδη. Αὐτὸς οὗτος ὁ Φίλων ἀντιδιαστέλλει τοὺς μὲν τῶν δέ. Οἱ Ἑσσαῖοι ἦσαν μία ἱερατικὴ κοινότης μὲ ἐντονὸν τὴν συνειδησιν περὶ τῆς τηρήσεως τοῦ Νόμου, συμφώνως πρὸς τὴν χασιδικὴν παράδοσιν. Γνωρίζομεν σήμερον παρὰ πολλὰ περὶ τῶν καθαρμῶν καὶ τῶν πλύσεων τῶν Ἑσσαίων. Αὐτὴ ὅμως ἡ κεντρικὴ ἐννοια τῆς ἱερατικῶς καὶ νομικῶς καθαρᾶς κοινότητος δὲν ἐμφανίζεται παρὰ τοῖς Θεραπευταῖς, παρ' οἷς εἶναι πολὺ χαλαρὰ αὐτῇ αὐτῇ ἡ ἐννοια τῆς κοινότητος, ἀφοῦ ἡ ἀπὸ κοινοῦ ζωὴ καὶ ἡ προσπάθεια δὲν ἦτο δι' αὐτοὺς τι τὸ οὐσιῶδες ἀλλὰ μία ἀπλῆ διακοπὴ εἰς τὸν κανονικὸν ρυθμὸν τοῦ μονήρους βίου των. Τὸ κοινὸν ἱερὸν δεῖπνον συνιστᾷ παρ' Ἑσσαίοις τὸν καθημερινὸν δεσμὸν τῶν μελῶν, ἐνῶ παρὰ Θεραπευταῖς συμβαίνει τοῦτο χάριν ἑορτασμοῦ μεγάλης καθιερωμένης ἑορτῆς ἀνὰ πεντηκονθήμερον. Παρ' Ἑσσαίοις ἔχομεν τελετὴν μυήσεως, μυστικᾶς διδασκαλίας, σαφῶς διακρινόμενας ἀπ' ἀλλήλων τάξεις, ὅρκους, ἐνῶ οὐδὲν μανθάνομεν περὶ τοιούτων θεσμῶν παρὰ τοῖς Θεραπευταῖς, οἱ ὅποιοι δὲν ἀποτελοῦν τάγμα μὲ πειθαρχίαν, αὐστηρὰς διατάξεις κ.τ.τ. ἀλλ' ἓνα συννοικισμὸν μὲ ὑποτυπώδη ὀργανισμὸν ὡς ἦσαν ἀργότερον αἱ χριστιανικαὶ Λαῦραι εἰς τὴν ἔρημον. (Βλ. Γερ. Κονιδάρη, Γεν. Ἑκκλ. Ἱστορία, Α', ἐν Ἀθήναις 1957, σελ. 274 ἐξ. Ἐπίσης Θρ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλοπαιδεῖα, 8, σελ. 154-5). Οἱ Θεραπευταὶ ἀφῆσαν εἰς τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους των τὴν περιουσίαν των πρὶν καταφύγουν εἰς τὴν παρὰ τὴν Μαρεώτιδα κοινότητα. Οἱ Ἑσσαῖοι παρέδιδαν αὐτὴν εἰς τὸ τάγμα. Οἱ πρῶτοι ἔτρωγαν μόνον ἄρτον καὶ ἄλας καὶ τοῦτο μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, ἐνῶ οἱ Ἑσσαῖοι εἶχον δύο γεύματα—ἡμερησίως—εἰς κοινὴν τράπεζαν, ἔτρωγαν δὲ ὅτι καὶ οἱ λοιποὶ ὀρθόδοξοι Ἰουδαῖοι. Τὸ θέμα τοῦτο τῆς τροφῆς ἀποτελεῖ σοβαρὰν μεταξὺ τῶν δύο κοινοτήτων διαφοράν, ἀφοῦ ὁ Φίλων ὅλως ιδιαιτέρως ἐξαίρει τὴν παρὰ τοῖς Θεραπευταῖς τάσιν ἀποχῆς ἀπὸ πάσης εἰ δυνατόν τροφῆς καθ' ὅλην τὴν ἐβδομάδα, μίαν τάσιν, ἡ ὁποία εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸν τρόπον ζωῆς των, τόσον διάφορον ἐκείνου τῶν Ἑσσαίων. Ἐπειτα, ἐξ ὧν ἐσημειώθησαν περὶ τοῦ καταναλισκόμενου κατὰ τὴν παννυχίδα τῶν Θεραπευτῶν ἐξυμωμένου ἄρτου ἐν διακρίσει πρὸς τὸν ὑπὸ τῶν ἱερέων ἐν Ἱερουσαλὴμ καταναλισκόμενον ἐκ τῶν Τραπεζῶν τῆς Προθέσεως ἄζυμον ἄρτον, δύναται τις νὰ συμπεράσῃ ὅτι ὅλως διάφορος πρέπει νὰ ἦτο ἡ στάσις τῶν δύο κοινοτήτων ἐναντι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ. Οἱ Ἑσσαῖοι ἦσαν, ὡς γνωρίζομεν, φανατικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ ἱερατείου καὶ πολέμιοι τῆς νομιμότητος τῶν τελουμένων ἐν τῷ Ναῷ. Οἱ Θεραπευταὶ φαίνεται ὅτι ἐσέβοντο ἀμφοτέρω, ἂν καὶ εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἴσως ἡ μεγάλη ἀπὸ αὐτοῦ ἀπόστασις (Βλ. καὶ J. Moffatt, "Ενθ' Ἀνωτ., σελ. 317 ἐξ. W. Bousset, "Ενθ' Ἀνωτ., σελ. 467-468).

Προέλευσις τῶν Θεραπευτῶν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῇ οἰονδήποτε θετικὸν συμπέρασμα περὶ τῆς σχέσεως Θεραπευτῶν καὶ Ἑσσαίων. Εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῶν οὗτοι ὡς κλάδος τοῦ ἑσσαισμοῦ, ὁ ὅποιος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνισμοῦ ὑπέστη τόσον βαθεῖας ἐπιδράσεις, ὥστε τόσον νὰ ἀπομακρυνθῇ τοῦ ἀρχικοῦ κορμοῦ; Ἡ μήπως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐνδεχομένως συνέβη τὸ ἀντίστροφον, ὅτι δηλ. ὁ ἑσσαισμός ἐδέχθη ὠρισμένας ἐπιδράσεις παρὰ τῶν Θεραπευτῶν; Ὁρισμένοι τῶν ἐρευνητῶν δέχονται ἀμφότερα, ὅτι δηλ. οἱ Θεραπευταὶ εἶναι οἱ Ἑσσαιὶ τῆς ἰουδαϊκῆς διασπορᾶς, καὶ ὅτι δι' αὐτῶν οἱ Ἑσσαιὶ τῆς Παλαιστίνης ἐδέχθησαν τὴν ἐπίδρασιν τῶν Πυθαγορείων (Πρβλ. Geoltrain, "Ἐνθ' Ἀνωτ., σελ. 28).

Ἐν τῇ παλαιοτέρᾳ ἰδίᾳ βιβλιογραφίᾳ, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῶν Θεραπευτῶν, οὗτοι συνήθως ἐμφανίζονται ὡς ἐν συγκρητιστικὸν θρησκευτικὸν φαινόμενον, προσελθὸν ἐκ τῶν ποικίλων ἀνατολικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἰουδαϊσμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἡ ἀγαμία, ἡ ἀποστροφή πρὸς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, ἡ ἀπορρόφησις εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ Θεοῦ, ἡ μυστικὴ θεωρία—ἅπαντα ταῦτα «κατὰ τὰς τοῦ προφήτου Μωυσέως ἱερωτάτας ὑφηγήσεις»—θεωροῦνται ὡς ἀποτελοῦντα ἐν περιέργον κρᾶμα—περίεργον δι' ἡμᾶς ὅχι ὅμως διὰ τὴν ἐποχὴν του—τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον τὸ φαινόμενον τοῦτο παρουσιάζεται εἰς τὴν Αἴγυπτον, ποῦ ἦτο κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ χοάνη, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀνεμιγνύοντο ὅλων τῶν εἰδῶν αἱ φιλοσοφικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ ἀπόψεις. Ἀλλ' αἱ ἀντιλήψεις αὗται περὶ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἰουδαϊσμοῦ δὲν τυγχάνουν σήμερον τόσον γενικῆς ἀποδοχῆς ὅσον ἄλλοτε. Ἡ σύγχρονος ἐρευνα δέχεται προσαρμογὴν τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἰουδαϊσμοῦ πρὸς τὸ ἑλληνιστικὸν περιβάλλον, δὲν δέχεται ὅμως ὅτι οὗτος ἐνόθευσε τὴν θρησκείαν τῆς Π. Διαθήκης. Ἡ κρίσις τοῦ ἰουδαϊσμοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας μὲ μέτρον τὴν ἰουδαϊκὴν ὀρθοδοξίαν τῆς Παλαιστίνης δὲν δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀποφασιστικὰ συμπεράσματα περὶ τῆς πιστότητος ἢ μὴ τούτου εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας τῆς Π. Διαθήκης. Εἶναι χαρακτηριστικαὶ τῆς τάσεως αὐτῆς αἱ διαπιστώσεις τοῦ Hegermann ἐν τῷ προσφάτως ἐκδοθέντι ὑπὸ τῶν J. Leipoldt καὶ W. Grundmann ἔργῳ *Umwelt des Urchristentums*, Berlin 1965, εἴτε περὶ τοῦ Φίλωνος εἴτε περὶ τοῦ σωτηριολογικοῦ μηνύματος τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἰουδαϊσμοῦ: α' Ὁ Φίλων εἶναι ἀντιπρόσωπος ἐνὸς ὀρθοδόξου ἰουδαϊσμοῦ ἰδιαζούσης μορφῆς ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν παλαιστίνην. Τοῦτο ἰσχύει, ἂν ὡς μέτρον τῆς ὀρθοδοξίας δεχθῶμεν τὴν ἐν τοῖς κυρίοις σημείοις διατήρησιν τῆς παλαιοδιαθηκικῆς εὐσεβείας. Εἶδομεν ὅτι ἡ ὀρθοδοξία αὕτη εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς θρησκείας τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἰουδαϊσμοῦ δὲν ἦτο ἀπλῆ παράδοσις ἀλλὰ τι ἀποκτηθέν, καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνιστικῆς Βίβλου... Τοιοῦτοτρόπως ἐν τῇ κυρίᾳ τάσει τῶν ἔργων του παρουσιάζεται ὁ Φίλων ὡς θεολόγος τῆς βιβλικῆς-ἰουδαϊκῆς πίστεως εἰς τὸν Δημιουργὸν καὶ ὡς ἱεροκῆρυξ

ὄχι τῶν ἰδεωδῶν τῆς ἀρετῆς ἀλλὰ τῆς ὑπακοῆς εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὸν Νόμον. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν παλαιστίνων ἰουδαϊσμὸν τῶν χρόνων τοῦ ἐπὶ ὠρισμένων σημείων εὐρίσκετο ἐγγύτερον πρὸς τὸ μήνυμα τῆς πίστεως τῆς Π. Διαθήκης διὰ τῆς ἀμέσου ἀναφορᾶς εἰς τὴν Βίβλον» (342). «Τοιοῦτοτρόπως, ὡς τὸν πυρῆνα τοῦ μηνύματος τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἰουδαϊσμοῦ δικαιουῖται τις νὰ ἴδῃ, ἀντὶ ἐνὸς ριζικοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, μίαν μᾶλλον μετάφρασιν τοῦ βιβλικοῦ-ἰουδαϊκοῦ κηρύγματος. Τὸ μήνυμα τοῦτο ἐπεσφραγίζετο διὰ τῆς πράξεως, ἥτοι τῆς διακηρύξεως τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ διὰ τῆς τόσον σκανδαλίζουσης ἀρνήσεως πάσης συμμετοχῆς εἰς τὰς εἰδωλολατρικὰς λατρείας· τῆς διακηρύξεως τῆς ἀληθοῦς ὁδοῦ τῆς εὐσεβείας ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῶν ἐπίσης σκανδαλίζουσων ἐντολῶν τοῦ Νῆμου· τῆς διακηρύξεως τῆς ἀληθοῦς ἐλπίδος ἐν τῇ σαφεῖ ὁμολογίᾳ περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἰσραήλ, ἀκόμη καὶ εἰς σκοτεινοὺς χρόνους, ἐκ μέρους τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τοῦ ἰουδαϊσμοῦ τῆς Διασπορᾶς» (345).

Ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω προϋποθέσεις δὲν εἶναι βέβαιον κατὰ πόσον δύναται τις καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Θεραπευτῶν νὰ κάμῃ λόγον περὶ συγκρητιστικοῦ φαινομένου. Θὰ ἦτο ὅμως παράλειψις νὰ μὴ σημειωθῇ ἔτι καὶ εἰς τὴν παροῦσαν συνάφειαν τί ὁ Φίλων καὶ ὁ ἐλληνιστικὸς ἰουδαϊσμὸς γενικώτερον φρονοῦν περὶ τῆς ἱστορίας καὶ περὶ τῶν ἐσχάτων. Ἄν τὰ ἐν τῇ προηγουμένῃ παραγράφῳ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκριβῆ, ὡσαύτως ἀκριβῆ καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν βαθμὸν εἶναι καὶ τὰ ἀκόλουθα: «...Προφανὲς ἀποτέλεσμα τῆς μεταθέσεως ταύτης τῆς θείας ὑπερβατικότητος ἀπὸ τὸ μέλλον εἰς τὸν μυστικισμὸν συνιστᾷ ἀπώλειαν τῆς αἰσθήσεως διὰ τὸ ἱστορικόν. Αἱ προσωπικότητες τῆς Π. Διαθήκης καθίστανται τύποι ἐπὶ μέρους ἀρετῶν ἢ ψυχολογικῶν διαθέσεων. Ἡ ἱστορία τοῦ ἔθνους καθίσταται ἀλληγορικὸν παράδειγμα θρησκευτικῆς ψυχολογίας καὶ ἠθικῆς, ἀπόλλυσι δὲ τὴν αἰσθησιν τῆς κινήσεως πρὸς ἓνα σκοπόν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ Φίλων δὲν ἔχει ἐσχατολογίαν ἐν τῇ παλαιοδιαθικῇ ἐννοίᾳ. Βεβαίως πιστεύει ὅτι αἱ ὑποσχέσεις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀληθεῖς, δι' αὐτὸν ὅμως περιορίζονται εἰς ἐν λαμπρὸν μέλλον διὰ τὸν Ἰσραήλ» (R. Bultmann, *Primitive Christianity in Contemporary Setting*, Meridian Books 1962, σελ. 100).

Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατόν ὑπὸ τὰς κρατούσας εἰς τὴν ἔρευναν συνθήκας νὰ εἴπῃ τις μετὰ βεβαιότητος ἂν ἡ περίπτωσις τῶν Θεραπευτῶν ἀποτελῇ συγκρητιστικὸν θρησκευτικὸν φαινόμενον ἢ ὄχι. Φυσικά, ἡ διαπίστωσις αὕτη, ἥτις ἀφορᾷ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς παρὰ τὴν Μαρεώτιδα κοινότητος, οὐδὲν ἀποκλείει τὴν παραδοχὴν οἰωνδήποτε ἄλλων ἐκ τοῦ περιβάλλοντος ἐπιδράσεων. Εἶναι π.χ. δυνατόν νὰ γίνῃ γενικῶς λόγος περὶ ἐπιδράσεων τῶν Πυθαγορείων ἐπὶ τῶν Θεραπευτῶν (Βλ. καὶ Λεων. Φιλιππίδου, Ἐνθ' Ἄνωτ., σελ. 435). Εἶναι ὅμως ἐξ ἄλλου φανερόν ὅτι οὐδὲ μακρόθεν εἶναι δυνατόν νὰ συγκριθῇ ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, τοῦ Ἰνδάλμα-τος τούτου τῶν Νεοπυθαγορείων, πρὸς τὸ εἶδος τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν

Θεραπευτῶν. Ἐπίσης πολὺ μεγάλο βάρος τίθεται εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ἀπὸ τῶν τροφῶν ἀποχῆς τῶν Θεραπευτῶν ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν χορτοφαγίαν τῶν αἰγυπτίων Ἱερέων. Εἰς τὴν πραγματικότητα παρὰ τοῖς Θεραπευταῖς δὲν πρόκειται περὶ χορτοφαγίας ἀλλὰ περὶ τῆς τάσεως πρὸς παντελῆ ἀποφυγὴν τῆς τροφῆς. Ἐπειδὴ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ ἱκανὸς λόγος γίνεται περὶ τῶν σχέσεων τῶν Θεραπευτῶν πρὸς τοὺς Ἱερογραμματεῖς τούτους, παραθέτομεν ἐν συνεχείᾳ περιγραφὴν τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἱερέων τούτων κατὰ τὸν στωϊκὸν φιλόσοφον Χαιρέμωνα, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ ἴδιος αἰγύπτιος ἱερεὺς (Βλ. σχετικῶς παρὰ W. Staerk, Neutestamentliche Zeitgeschichte, II, Leipzig 1907, σελ. 129). Ἡ περικοπὴ εὐρηται ἐν ἀποσπάσματι παρὰ Πορφύριω: «Τὰ γοῦν κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους ἱερέας Χαιρήμων ὁ στωϊκὸς ἀφηγούμενος, οὐς καὶ φιλοσόφους φησὶ παρ' Αἰγυπτίοις, ἐξηγεῖται ὡς τόπον μὲν ἐξελέξαντο ἐμφιλοσοφῆσαι τὰ ἱερά. Πρὸς τε γὰρ τὴν ὄρεξιν τῆς θεωρίας συγγενὲς ἦν παρὰ τοῖς ἐκείνων ἰδρύμασι διαιτᾶσθαι... ἅτε τῆς ἐπιμιξίας κατὰ τὰς πανηγύρεις τῶν ἱερῶν· ἀγνεύσαντες γὰρ ἔδει προσιέναι καὶ πολλῶν ἀποσχομένους. Καὶ τοῦτο ὥσπερ κοινὸς τῶν κατ' Αἰγυπτὸν ἱερῶν θεσμὸς ἐστίν. Ἀπειπάμενοι δὲ πᾶσιν τὴν ἄλλην ἐργασίαν καὶ πόρους ἀνθρωπίνους ἀπέδωκαν ὅλον τὸν βίον τῇ τῶν θείων θεωρίᾳ καὶ θεάσει, διὰ μὲν ταύτης τό τε τίμιον καὶ ἀσφαλὲς καὶ εὐσεβὲς ποριζόμενοι, διὰ δὲ τῆς θεωρίας τὴν ἐπιστήμην, δι' ἀμφοῖν δὲ ἄσκησιν δι' ἧτῶν κεκριμένην τινὰ καὶ ἀρχαιοπρεπῆ. Τὸ γὰρ αἰεὶ συνεῖναι τῇ θεῇ γνώσει καὶ ἐπιπνοίᾳ πάσης μὲν ἔξω τίθησιν πλεονεξίας, καταστέλλει δὲ τὰ πάθη, διεγείρει δὲ πρὸς σύνεσιν τὸν βίον. Λιτότητα δὲ ἐπετήδευσαν καὶ καταστολὴν ἐγκράτειάν τε καὶ καρτερίαν τό τε ἐν παντὶ δίκαιον καὶ ἀπλεονέκτητον. Σεμνοὺς δὲ αὐτοὺς παρεῖχε καὶ τὸ δυσεπίμικτον...τὸ δὲ σεμνὸν καὶ τοῦ καταστήματος ἐωρᾶτο. Πορεία τε γὰρ ἦν εὐτακτος... γέλως δὲ σπάνιος· εἰ δὲ που γένοιτο, μειδιάσεως· αἰεὶ δὲ ἐντὸς τοῦ σχήματος αἱ χεῖρες.. Δίαιτα δὲ λιτὴ καὶ ἀφελής· οἴνου γὰρ οἱ μὲν οὐδ' ὅλως, οἱ δὲ ὀλίγιστα ἐγεύοντο, νεύρων αἰτιώμενοι βλάβας καὶ πλήρωσιν κεφαλῆς ἐμπόδιον εἰς εὗρεσιν, ἀφροδισίαν τε ἔφασαν αὐτῶν ὀρέξεις ἐπιφέρειν. Ταύτη δὲ καὶ τῶν ἄλλων εὐλαβῶς εἶχον, ἄρτοις μὲν οὐδὲ ἄλλας ἐν ταῖς ἀγνείαις χρώμενοι· εἰ δὲ ποτε μὴ ἀγνεύοιεν σὺν ὑσώπῳ κόπτοντες ἥσθιον...Κοίτη δὲ αὐτοῖς ἐκ τῶν σπαδίκων τοῦ φοίνικος, ἃς καλοῦσι βάϊς, ἐπέπλεκτο· ξύλινον δὲ ἡμικυλίνδριον εὖ λελεασμένον ὑπόθημα τῆς κεφαλῆς· ἥσκειν δὲ δίψαν καὶ πείναν καὶ ὀλιγοποσίαν παρὰ πάντα τὸν βίον... Διήρουν δὲ νύκτα εἰς ἐπιτήρησιν οὐρανίαν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀγιστεῖαν, ἡμέραν δὲ εἰς θεραπείαν τῶν θεῶν, καθ' ἣν τετράκις, κατὰ τὴν ἑως καὶ τὴν ἐσπέραν μεσουρανοῦντα τε τὸν ἥλιον καὶ πρὸς δύσιν καταφερόμενον τούτους ὑμνοῦντες· τὸν δὲ ἄλλον χρόνον πρὸς θεωρήμασιν ἦσαν ἀριθμητικοῖς τε καὶ γεωμετρικοῖς, ἐκπονοῦντες αἰεὶ τε καὶ προσεξευρίσκοντες, συνόλως τε περὶ τὴν ἐμπειρίαν καταγιγνόμενοι...».

Ἐκ τῆς παρατεθείσης περὶ τῶν αἰγυπτίων Ἱερέων περικοπῆς καθίστα-

ται φανερόν ὅτι ὑπάρχουν εἰς ἐπὶ μέρους σημεῖα παράλληλά τινα μεταξύ αὐτῶν καὶ τῶν Θεραπευτῶν, εἰς τὰ οὐσιώδη ὅμως πρόκειται προφανῶς περὶ ὅλως διαφόρων θρησκευτικῶν φαινομένων. "Ὅθεν δυνάμεθα περὶ τῆς προελεύσεως τῶν Θεραπευτῶν νὰ εἰπώμεν ἀπλῶς ὅτι οὗτοι εἶναι προῖδὸν τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Πότε ἡ Ἰουδαϊκὴ αὐτὴ αἵρεσις ἔσχε τὴν ἀρχὴν τῆς εἶναι ἐπίσης δύσκολον νὰ προσδιορισθῇ. "Ἰσως εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ β' π. Χ. αἰῶνος, ὅταν ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται ἡ ἀλεξανδρινὴ Ἰουδαϊκὴ φιλοσοφία, ἴσως βραδύτερόν πως. Πάντως ἡ μελέτη τῆς ζωῆς των καὶ ἐκείνης τῶν Ἑσσαίων δίδει πολυτίμους πληροφορίες περὶ ἐδάφους ὅπου ἐγεννήθη καὶ διεδόθη ὁ χριστιανισμός. Πάρ' ἀμφοτέροις διαπιστοῦται ὁ διακαὴς πόθος ἐγγυτέρας μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας καθὼς καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τὰς μὴ ἱκανοποιούσας κοινωνικὰς σχέσεις. Οἱ Θεραπευταὶ προσεπάθησαν νὰ ἐπιτύχουν τοῦ σκοποῦ των ἐγκαταλείποντες τὸν θόρυβον τοῦ κόσμου, ἀφιεροῦντες ἑαυτοὺς εἰς τὴν μελέτην τῶν Γραφῶν καὶ τὴν θεραπείαν τοῦ παραδεδομένου Θεοῦ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ δημιουργοῦντες μίαν νέαν κοινωνίαν. Κατὰ τοῦτο δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς προπαρασκευάσαντες τὸν δρόμον διὰ τὴν ἔλευσιν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα τῆς Ἐκκλησίας ἐν ταῖς ἐρήμοις, ἀφοῦ ἡ Αἴγυπτος ἦτο ἡ πατρίς καὶ τοῦ χριστιανικοῦ μοναχισμοῦ. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸ ἐρώτημα τί ἀπέγιναν οἱ Θεραπευταί. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἀπερροφήθησαν ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ μοναχισμοῦ.